

GRAŻYNA BAŁTRUSZAJTYS (Warszawa)

Początki sądownictwa Komisji Skarbu Koronnego (1764-1765)

I. Zagadnienia wstępne. II. Powołanie Komisji Skarbu Koronnego i jej uprawnienia w dziedzinie sądownictwa. 1. Dyskusja na sejmie konwokacyjnym 1764 r. nad powołaniem Komisji. 2. Ustawa o Komisji Skarbowej. 3. Dyskusja na sejmie koronacyjnym 1764 r. nad ordynacją sądową Komisji. 4. Ordynacja sądowa. III. Działalność Komisji jako sądu. 1. Sesja listopadowa 1764 r. 2. Sesja majowa i sierpniowa 1765 r.

I

Z faktem powołania do życia na sejmie konwokacyjnym w 1764 r. komisji skarbowych wiąże się wiele ważnych problemów. Zwracano już w nauce słusznie uwagę na to, że stanowiły one po raz pierwszy w Polsce wprowadzony organ zarządu centralnego o charakterze kolegialnego ministerium. W XVII i XVIII w. Europa była widownią reorganizacji zarządu centralnego w wielu państwach, a w szczególności tworzenia różnego rodzaju „ministeriów”, m. in. skarbowych i handlowych, zorganizowanych kolegialnie centralistycznie i biurokratycznie¹. Wiaże się z tym i dla nas problem badawczy dotąd jeszcze w nauce nie rozwiązany, czy i w jakim zakresie oraz na jakich wzorach zagranicznych oparła się organizacja pierwszych polskich komisji skarbowych.

Jednak nie te ogólne zagadnienia stanowią przedmiot niniejszej pracy. Interesuje nas tu zasadniczo jedynie działalność sądownicza komisji skarbowej, przede wszystkim w sprawach handlowych. Komisja skarbową przejęła funkcje dotychczasowego Trybunału Skarbowego jako sądu w

¹ Por. C. Bornhak, *Preussische Staats — und Rechtsgeschichte*, Berlin, 1903, s. 210; F. Hartung, *Deutsche Verfassungsgeschichte*, Leipzig, 1928, s. 69; H. O. Meinert, *Das Regierung — und Behördensystem Maria Theresias und der preussische Staat*, Forschungen zur Brandenburgischen und Preussischen Geschichte, t. 53, 1941, s. 330; J. Hatschek, *Englische Verfassungsgeschichte*, Berlin, 1913, s. 433; J. Declareuil, *Histoire générale du droit français des origines à 1789*, Paris, 1925, s. 507 i n.; F. Olivier-Martin, *Histoire du droit français des origines à la Revolution*, Paris, 1948, s. 441 i n.; H. Conrad, *Deutsche Rechtsgeschichte*, t. II, Karlsruhe, 1966, s. 285; S. V. Juszkov, *Istorija gosudarstva i prava SSSR*, cz. 1, Moskwa, 1950, s. 340 i n.

sprawach skarbowych, z drugiej zaś strony powołana została formalnie jako sąd pierwszej i jedynej instancji w sprawach handlowych.

Fakt przekazania komisji skarbowej powyższych dwojakich funkcji (najwyższego sądu skarbowego i najwyższego sądu handlowego) stawia przed nauką inne jeszcze, ważne problemy, zasługujące również na porównawczo-historyczne potraktowanie. Pierwszym jest sam fakt likwidacji odrębnego sądu skarbowego i przekazanie jego jurysdykcji w sprawach skarbowych organowi administracyjnemu, jakim była komisja skarbową. Ale i ten fakt nie jest zaskakujący wobec występującego współcześnie i w innych państwach prądu prowadzącego do powierzania jurysdykcji administracyjnej organom administracyjnym. Znaną jest również rzecz — a to bardzo komplikuje sprawę — że mnożące się w różnych krajach kolegia ministerialne, jak i inne organa administracyjne nie ograniczały się bynajmniej do zajmowania się sprawami, które współcześnie określa się jako sporne sprawy administracyjne, ale że penetrowały w dziedziny, które dotyczą prawa prywatnego, nie tylko więc spraw między państwem a jednostkami, ale i spraw między samymi poddanymi. Prowadziło to do daleko posuniętego zatarcia granic między administracją i sądownictwem².

Ten problem nastrocza szczególne trudności w odniesieniu do dziedziny prawa handlowego. W Europie od średniowiecza wykształcać zaczęło się jako odrębna dziedzina prawa prywatnego — prawo handlowe oraz specjalne sądownictwo handlowe. W wielu krajach funkcjonowały w różny sposób zorganizowane specjalne sądy handlowe zajmujące się bądź to sprawami związanymi z handlem morskim, bądź też z handlem lądowym. Od XVI w., w związku z postępującym rozwojem gospodarczym i intensyfikacją stosunków wymiany prawo handlowe, dotąd rozwijające się w drodze zwyczajowej, stawać się zaczęło przedmiotem kodyfikacji i mnożyć się zaczęły trybunały handlowe specjalne, powoływane przez władzę państwową³. W dodatku zaś powstające w różnych krajach nowe organa administracyjne, te zwłaszcza, które miały na celu opiekowanie się życiem gospodarczym, pozyskiwały jurysdykcję sądową w spornych sprawach handlowych⁴. Można tu oczywiście wyróżnić sprawy handlowe publicznoprawne od spraw prywatnoprawnych. Znamieniem tych czasów

² Por. m. in. C. Bornhak, o. c., s. 208; J. Declareuil, o. c., s. 508; A. N. Fipipov, *Uczebnik istorii ruskago prava*, cz. 1, Juriev 1907, s. 701; O. Hintze, *Die Entstehung der moderner Staatsministerien*, *Historische Zeitschrift*, 1907, t. 100, s. 90; S. W. Juszkov, o. c., s. 372; E. Loening, *Gerichte — und Verwaltungsbehörden in Brandenburg-Preussen*, *Verwaltungsarchiv*, t. II, 1894, s. 254; H. O. Meinert, o. c., s. 341, 343.

³ C. Bornhak, o. c., s. 183–184; J. Hatschek, o. c., s. 162; J. Declarenil, o. c., s. 646 i n.; G. Lepointe, *Histoire des Institutions*, Paris, 1956, s. 503; F. Olivier-Martin, o. c., s. 557 i n.; G. Zeller, *Les institutions de la France au XVI-siècle*, Paris, 1948, s. 191.

⁴ W Królewcu w 1718 r. powstało Commerciencollegium mające też uprawnienia sądownicze — O. Hintze, *Einleitende Darstellung der Behördenorganisation und allgemeinen Verwaltung in Preussen*, *Acta Borussica*, t. VI, 1, Berlin, 1901, s. 314.

— aż do okresu rewolucji burżuazyjnej było zaś to, że organa administracyjne wykonywały jurysdykcję nie tylko w dziedzinie — nazwijmy ją — administracyjnohandlowej, ale również wdzierały się na teren prywatnego prawa handlowego.

W Polsce aż do XVIII w. nie rozwinęło się odrębne sądownictwo handlowe. Dlatego też w badaniach przez nas podjętych nad powstaniem sądownictwa handlowego zainteresowała nas szczególnie kwestia kompetencji i działalności powołanej w 1764 r. komisji skarbowej jako sądu w sprawach handlowych.

Komisja skarbową podjęła już w 1764 r. swą działalność, a jej pierwszy okres trwał do 1768 r., tj. do daty konstytucji z tego roku, która nie zmieniając kompetencji komisji w sprawach skarbowych, w sprawach handlowych przyznała jej charakter instancji wyłącznie odwoławczej, a rozstrzyganie spraw handlowych w pierwszej instancji, dotąd wyłącznie zastrzeżone dla komisji, przekazane zostało do właściwych sądów.

W artykule niniejszym ograniczamy się do przeprowadzenia analizy działalności sądowej Komisji Skarbu Koronnego tylko w wymienionym początkowym okresie. W pierwszej części artykułu omówimy akty normatywne dotyczące działalności komisji i sposób ich powstania; w drugiej zanalizujemy nieliczne niestety fragmenty źródeł, które się zachowały i które rzucają nieco światła na praktykę sądową stosowaną w komisji skarbowej. Nie podejmujemy natomiast rozważań dotyczących powstawania ministerstwa kolegiального i rozwoju sądownictwa handlowego. Pragniemy jedynie jednak na początku zwrócić uwagę na ogólniejsze znaczenie podjętego w niniejszym artykule tematu ⁵.

II

1. Po rozpoczęciu w dniu 7 V 1764 r. obrad sejmiku konwokacyjnego ⁶ na sesji trzeciej w dniu 10 V jeden z przywódców „familii”, marszałek sejmiku książę Adam Czartoryski precyzując problemy, wokół których winny się skoncentrować obrady sejmiku — jako jeden z punktów programu ⁷ wymienił utworzenie komisji „wzorem cudzoziemskich dworów na

⁵ Zagadnienia kształtowania się sądownictwa handlowego są przedmiotem przygotowywanej osobnej monografii.

⁶ E. Rostworowski podkreślił, że obrady sejmiku odbywały się w atmosferze zbrojnego zamachu stanu — *Historia Polski*, t. II, cz. 1, Warszawa 1958, s. 47 - 48.

⁷ Reformom Czartoryskich w literaturze poświęcono wiele uwagi. Omawiali je zarówno dawniejsi badacze — m. in.: W. T. Kisielewski, *Reforma książąt Czartoryskich na sejmie konwokacyjnym 1764*, Sambor 1880; W. Konopczyński, *Materiały do dziejów polityki familii*, KH, 1911, XXV; J. Nieć, *Młodość ostatniego elekta*, Kraków 1935, s. 232 i n. — jak i nadal pozostają one przedmiotem zainteresowania. Obszerną rozprawę J. Michalski poświęcił w dużym stopniu analizie projektów znajdujących się w papierach po Stanisławie Lubomirskim (*Plan Czartoryskich naprawy Rzeczypospolitej*, KH, r. 53 - 1956, nr 4 - 5,

pomnożenie, podźwignienie i stanowienie handlów”⁸. Utworzenie tej komisji z jednej strony ściśle odpowiadało programowi tworzenia rad i ministeriów kolegialnych⁹, z drugiej strony spełniałoby postulaty znacznie wcześniej wysuwane i w publicystyce i na forum sejmowym¹⁰, dążące do stworzenia i zabezpieczenia drogą protekcyjnistycznej polityki państwowej warunków do rozwoju handlu¹¹, a szczególnie powołania odpowiednich organów, m. in. sądowych dla zabezpieczenia obrotu handlowego.

Problemy — wysunięte przez marszałka Czarotoryskiego — szerzej rozwinął w swym wystąpieniu wojewoda inowrocławski Andrzej Zamoy-ski¹², podnosząc konieczność wprowadzenia kolegialnych organów władzy, rozbudowę nowożytnie rozumianej administracji kraju, ustalenie trójinstancyjnego sądownictwa, a także zajęcie się rozwinięciem gospodarki

s. 29 - 43). Szeroko plany „famili” omówił E. Rostworowski, o.c., s. 41 - 79. Ostatnio ocenę tych reform dał B. Leśnodorski, *Historia państwa i prawa Polski*, t. II, Warszawa 1968, s. 465 i 500.

⁸ Zebranie diariuszów trzech walnych sejmów convocationis, electionis i coronationis w r. 1764 odprawionych, wyd. S. Rembieliński, Warszawa, 1765, (Sejm convoc., sesja 3, karta g).

⁹ Powołania kolegialnych ministerstw m. in. żądał Stanisław Leszczyński (*Głos wolny wolność ubezpieczający*, Kraków 1858, s. 84 i n). Szerzej program wprowadzenia kolegialnych organów władzy rozwija Stanisław Konarski w opublikowanym w latach sześćdziesiątych XVIII w. dziele *O skutecznym rad sposobie* (Warszawa 1923, cz. IV, s. 163 - 193).

Dla urzeczywistnienia tego programu przygotowywano w kręgu rodziny odpowiednie projekty konstytucji opierające się w organizowaniu władzy naczelnej o zasadę kolegialności; J. Michalski, o. c., s. 36. Por. także H. Olszewski, *Sejm Rzeczypospolitej epoki oligarchii 1652 - 1763*, Poznań 1966, s. 382.

¹⁰ Na sejmie grodzieńskim 1744 r. Załuski zalecał u boku podskarbiego wielkiego utworzyć komisję skarbową dla spraw finansowych — W. Konopczyński, *Geneza i ustanowienie Rady Nieustającej*, Kraków 1917, s. 73 i n. J. Bieniarzówna, *Projekt reform magnackich*, PH, 1951, s. 307 i n. Na sejmie 1746 r. wojewoda płocki Mikołaj Podoski postulował utworzenie odrębnego sądu dla spraw handlowych jako organu głównie dla kupców zagranicznych. Podoski *ad reforescentiam commertiorum more gentium subsellium kupieckie postanowić rzadził*, a z tego też prawdopodobnie okresu pochodzące pismo pt. *Refleksje do przyszłego sejmu* podnosi myśl utworzenia sądu skarbowego (w składzie podskarbi i po dwóch przedstawicieli prowincji), który rozpatrując sprawy celne zarazem miałby stanowić naczelną władzę o sprawach handlowych nad miastami królewskimi i duchownymi i sprawować nad nimi jurysdykcję — J. Michalski, *Studia nad reformą sądownictwa i prawa sądowego w XVIII w.*, cz. 1, Wrocław—Warszawa. 1958, s. 185 - 186.

A. Wyczański podnosi, że projekty reform dążących do stworzenia organu powołanego do opieki nad gospodarką nie doszły do skutku wobec zerwania sejmów 1744 - 48 (*Polska rzeczą pospolitą szlachecką 1454 - 1764*, Warszawa 1965, s. 378).

¹¹ O powołanie kolegium kupieckiego dla popierania przemysłu i handlu i zarazem sądenia spraw z tego zakresu dopominał się W. Mitzler de Colof., *O sposobach ustanowienia handlów w Polsce*, Nowe wiadomości ekonomiczne i uczone, 1758, s. 105: *Co się zaś tyczy owych spraw, które do handlów powszechnych i manufaktur należą, te powinny być sądzone od ustanowionego na to kupieckiego Collegium, którego ustanowienie konieczne jest także potrzebne do utrzymania w swej doskonałości handlów*.

Piśmiennictwo ekonomiczne tego okresu czasu jako jeden z środków podniesienia stanu gospodarczego wskazywało inicjowany przez państwo rozwój krajowego przemysłu i handlu. — J. Górski, *Zarys historii ekonomii politycznej*, Warszawa 1967, s. 94.

¹² B. Leśnodorski, *Mowy Andrzeja Zamoyskiego na konwokacji 1764 r.*, Księga pam. 150-lecia AGAD, Warszawa 1958, s. 383 - 399.

rolnej, przemysłu, handlu. Postulował Zamoyski powołanie komisji skarbowej dla zarządzania skarbem państwowym, uregulowania podatków, zajęcia się sprawami manufaktur i handlu dla którego „w cudzych krajach osobliwszą mają protekcję”¹³. Dla rozwoju tego handlu, i to zarówno krajowego, jak i zagranicznego potrzebne było także specjalne sądownictwo handlowe, które zabezpieczałoby handlującym egzekwowanie ich roszczeń, gdyż odrębne sądy dla poszczególnych stanów, umacniające w praktyce bariery stanowe, niejednokrotnie ówczesznie krytykowane¹⁴, nie stwarzały warunków dla szybszego obrotu gospodarczego. Ale obaj występujący na forum sejmowym marszałek Czartoryski i Zamoyski nie mówili o uprawnieniach sądowych komisji skarbowych¹⁵.

W toku dalszych obrad sejmu powrócono do problemu utworzenia komisji skarbowej i wnioski o jej powołanie ponowili 28 V — strażnik koronny Stanisław Lubomirski¹⁶ i 29 V — stolnik Poniatowski, który zgodnie z instrukcją swych wyborców podnosił, „aby od wszelkich skarbowych urzędów cudzoziemcy, dyssydenci i plebei oddaleni byli”¹⁷. A więc już w początkach debat nad utworzeniem komisji skarbowej zarysowała się kwestia kto będzie wchodził w jej skład i kogo będzie reprezentował — a tym samym jak szerokim mógłby być program jej działania. W tym czasie już trwały prace komisji sejmu o nieustalonym dotąd składzie nad przygotowaniem projektu ustawy o komisji skarbu. W literaturze i w wydanych ówczesznie drukiem diariuszach nie ma żadnych wzmianek, kiedy i w jakim trybie powołano komisję dla przygotowania tekstu ustawy, a diariusz sejmowy podaje tylko, że w toku 21 posiedzenia sejmu konwokacyjnego w dniu 1 czerwca zabrał głos „ksiądz Szeptycki i ażeby projekt respektem komisji skarbu postanowienia, do którego ułożenia z innymi ichmościami był delegowany, przeczytać upraszał”¹⁸. Projekt ustawy został odczytany przez sekretarza sejmowego, a następnie odczytywano dal-

¹³ Zebranie diariuszów..., sesja 8 - 16. V.

¹⁴ J. Michalski, *Studia nad reformą...*, o. c., s. 44 i n., 289 - 292. W. Sobociński, *O historii sądownictwa w Polsce magnackiej XVIII w.* — CHP, t. XIII z. 1, 1961, s. 141 i n.

¹⁵ Zamoyski stwierdził: *Należałoby ustanowić Jurysdykcję żeby w niej wszystkie, skarbowe interesa odbierały finalną decyzję.* — Zebranie diariuszów, sesja 8. J. Michalski podkreślił, że w przygotowywanych wcześniej projektach milczeniem pomijano sprawę uprawnień sądowych komisji oraz jej stosunku do trybunału radomskiego (*Plan Czartoryskich naprawy*, o. c., s. 37).

¹⁶ T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta*, Warszawa 1897, t. IV, s. 81 — stwierdza, że pierwszy wniosek utworzenia komisji skarbowych był postawiony przez Lubomirskiego, a przeciw postulat ten wysunęli Czartoryski i Zamoyski znacznie wcześniej.

¹⁷ T. W. Kisielewski, o. c., s. 264.

¹⁸ Zebranie diariuszów..., sejm convoc., sesja 21. Ks. Biskup H. A. Szeptycki brał czynny udział w życiu publicznym, w 1761 r. był prezesem trybunału skarbowego radomskiego; popierał zasadnicze punkty programu rodziny dotyczące zniesienia liberum veto (por. *Listy do autora książek o skutecznym rad sposobie*, w: S. Konarski, o. c., cz. III, (s. 345); Na sejmie znalazł się w gronie zwolenników reform, nie wiadomo kiedy objął przewodnictwo komisji dla przygotowania projektów o komisji skarbu i jaki był jego wkład w tym zakresie.

sze projekty w sprawach ekonomicznych. Na następnym posiedzeniu — 2 VI 1764 r. Dzieduszycki¹⁹, poseł halicki, zaproponował, aby komisja ekonomiczna skarbu koronnego była wybierana przez sejm po połączeniu się izby poselskiej z senatem — a zarazem sugerował, aby sejm przyjął przedłożony projekt ustawy. Poparł ten wniosek poseł brzeski litewski Wysłouch, zarazem wnosząc, aby komisja ekonomiczna skarbową była powoływana przez plenum obu izb sejmowych na okres dwóch lat. Do tych głosów dołączył się także poseł inflancki Szadurski wskazując „ustanowienie komisji skarbowej za najpierwsze i najpotrzebniejsze dzieło”²⁰.

Na kolejnym posiedzeniu w dniu 4 VI 1764 r.²¹ przystąpiono do drugiego czytania projektu ustawy o komisji ekonomicznej skarbu koronnego²², który szereg głosów poparło, a prymas wyraził podziękowanie delegatom, którzy przygotowywali projekt²³.

Do sprawy tego projektu powrócono ponownie podczas posiedzenia w dniu 5 czerwca²⁴. Opowiedział się za nim Sosnowski poseł brzeski litewski „dzieło projektu przez księdza Szeptyckiego biskupa płockiego i innych do tego delegowanych zrobione pochwaliwszy”, podobnie poparł projekt Kossowski, poseł brzeski kujawski. Ale wśród posłów znaleźli się przeciwnicy tej ustawy i kilkunastu — których nazwisk nie znamy — wystąpiło przeciwko projektowi, domagano się — jak podaje Diariusz — głosowania, które zostało przeprowadzone²⁵. W wyniku głosowania przyjęto tekst ustawy, który podpisali prymas i marszałek sejmu²⁶.

¹⁹ W „Zebraniu diariuszów...” nazwisko posła podano „Dziedoszycki”, natomiast T. Korzon, (o. c.) podaje „Dzieduszycki” — Chodzi tu o osobę Tadeusza Dzieduszyckiego podkomorzego halickiego.

²⁰ Zebranie diariuszów, sejm convoc., sesja 22-2 VI 1764.

²¹ T. Korzon (o. c., s. 82) podaje że w dniu 3 VI 1764 nastąpiło powtórne czytanie i uchwalenie projektu, natomiast w „Zebraniu diariuszów...” sesje są kolejno numerowane: 22-ga w dn. 2 VI, 23-cia — 4 VI, zaś 3 VI 1764 była niedziela i diariusz nie podaje, że w tym dniu były obrady. Podobnie podaje „Diariusz sejmu convocationis 1764. Krótko zebrany”.

²² „Diariusz sejmu convocationis... 1764. Krótko zebrany”. podaje, że 4 VI przystąpiono do drugiego czytania projektu, celem którego *żeby Rzeczypospolitej prowentą były pomnożone, depaktacji handlującym nie czyniono, i prętsza, dla krzywdę ponoszących, kupców mogła być sprawiedliwość*, a Komisja ma — wedle diariusza zacząć pracę w sierpniu 1764 r., aż do zebrania się sejmu ordynaryjnego, który albo zatwierdzi komisarzy teraz powołanych albo też powoła innych.

²³ — po przeczytaniu którego, gdy o podpisanie jego niemal wszyscy upraszali, imć p. Suchorzewski poseł kaliski i Krajewski poseł ciechanowski o turnum przemówienia się do tegoż projektu upraszali. A książe imć Prymas, na usiłowanie stanów Rzeczypospolitej, nim tenże projekt podpisał, oświadczając że jest za co ichnościom panom delegatom za ułożenie takowych ekonomicznych projektów dziękować. (Zebranie diariuszów..., sejm convoc., sesja 23).

²⁴ T. Korzon, o. c., s. 82 i T. W. Kisielewski, o. c., s. 268 — podają, że projekt został uchwalony i podpisany w dniu 4 czerwca, natomiast zarówno „Diariusz sejmu Convocationis...”, jak i „Zebranie diariuszów” podają, że 5 czerwca m. in. projekt ten był przedmiotem obrad.

²⁵ Prymas skarżąc się, że przez kilkunastu przeczących takowe ku końcu Sejmu następują trudności pozwolił na koniec na turnum (Zebranie diariuszów, sejm convoc., sesja 24).

²⁶ „Diariusz sejmu convocationis... 1764. Krótko zebrany”, (dalej: Diariusz sejmu convoc.) wtorek 5 czerwca; Zebranie diariuszów, sesja 24.

W dniu 8 VI 1764 uchwalono ustawę o Komisji Skarbu Wielkiego Księstwa Litewskiego²⁷ wzorowaną na ustawie o Komisji Skarbowej Koronnej²⁸.

2. Ustawą z 5 VI 1764 r. noszącą tytuł Komisja Skarbu Koronnego²⁹ powołano Radę Ekonomiczną Skarbu Koronnego *vim Commissionis mającą* dla zarządzania skarbem państwowym, powiększania jego dochodów „przez wprowadzenie rządu i ekonomiki ku lepszemu pożytkowi Rzpltej”, a zatem utworzono kolegialny organ administracyjny³⁰ o szerokim zakresie działania, gdyż nie tylko oddano w jego ręce administrowanie finansami państwa, ustalenie źródeł dochodu i wszystkie przekazano mu uprawnienia podskarbiego, ale zarazem komisja miała zająć się gospodarką narodową, podnoszeniem jej poziomu, stwarzaniem warunków dla ekonomicznego rozwoju kraju. Obok uprawnień w dziedzinie administracji otrzymała komisja uprawnienia sądownicze w określonej dziedzinie, związanej z zakresem jej działalności, a mianowicie miała być sądem w sprawach związanych z działalnością skarbową i sędzić też miała sprawy „z przyczyny Commerciorum, z jakimikolwiek osobami, bądź duchownymi, bądź świeckimi, czyli szlacheckimi, czyli inszej kondycji zachodzącej”³¹. Zajęła zatem komisja miejsce trybunału radomskiego jako sąd skarbowy i stać się miała zarazem sądem specjalnym w sprawach handlowych dla wszystkich, bez względu na ich przynależność stanową „dla prędkiej sprawiedliwości handlujących”. A zatem wprowadzano pierwszy wyłom w stanowej organizacji sądownictwa tworząc dla określonego rodzaju spraw specjalny sąd sądzący wszystkich według jednokowych zasad.

Obok zadań w dziedzinie administracji, sądownictwa skarbowego i handlowego ustawa nałożyła na komisję obowiązek przygotowywania dla sejmu projektów ustaw z zakresu skarbowości jak i też i przedkładać sprawozdań finansowych.

²⁷ Zebranie diariuszów..., sejm convoc., sesja 28.

²⁸ Diariusz sejmu convoc., piątek 8 czerwca. Dla potrzeb praktyki publikując w Grodnie w 1782 r. „Sumariusz praw i konstytucji sejmowych od 1764 do 1784 w materiach skarbowych i o sądach komisjów Skarbu Obojga Narodów ustanowionych” Michał Bernowicz zestawia w 14 punktach różnice między ustawami o komisjach skarbowych litewskiej i koronnej.

²⁹ Volumina Legum, (VL) VII, s. 27 i n.

³⁰ Charakter kolegialny tego organu ukazał już R. Rybarski zwracając uwagę, że *kolegialność władz naczelnych jest bardzo rozpowszechniona w owym czasie w innych państwach — Skarbowość Polski w dobie rozbiorów*, Kraków 1937, s. 13. Także Z. Kaczmarscyk (*Reformy stanisławowskie —*, CHP, t. I, s. 101) uwydatnił, że utworzone w 1764 r. komisje wielkie unowocześniały zarząd państwa na stopniu centralnym na wzór współczesnych urzędów kolegialnych innych państw europejskich. Zwracając uwagę na znaczenie powołania komisji skarbowej jako centralnej władzy administracyjnej J. Starościak (*O administracji polskiej w XIII w.* PiP, 1952, z. 5/6, s. 725) podkreślił oryginalność ówczesnych rozwiązań przy reorganizacji aparatu administracyjnego w połowie XVIII w. (*Administracja, w: Dziejów Polski blaski i cienie*, Warszawa 1968, s. 87).

³¹ VL, t. VII, s. 30.

W ustawie o komisji skarbowej obok przepisów określających jej zadania zamieszczono szereg przepisów, które regulowały tok pracy komisji. Stanowiąc, że komisja składać się będzie z podskarbich oraz z 4 komisarzy wybieranych z senatu i 12 ze stanu rycerskiego ustawa ustaliła imiennie skład, który miał pełnić swe funkcje aż do czasu zebrania się następnego zwykłego sejmku. Zamieszczono w ustawie tekst przysięgi, jaką ma złożyć każdy z komisarzy przed podjęciem funkcji, określano kto ma przewodniczyć na sesjach, jako najmniejszy komplet ustanowiono 7 osób, uregulowano godziny posiedzeń, nakazano komisji, aby powołała dla siebie pisarzy i regenta, którzy muszą być szlachcicami „osiadłymi” i katolikami. Podobne warunki, tzn. być szlachtą i katolikami, mieli spełniać urzędnicy skarbowi. Określano, że komisja ma decydować sprawy większością głosów, decyzje zapisywane mają być w protokole. Postanowiono, że komisarze nie powinni pełnić funkcji deputackich, a jeśli są posłami — to w sprawach skarbowych, „tylko samą remonstrację interesów skarbowych czynić mogą”³². Znalazły się w ustawie postanowienia co do pensji komisarzy i podskarbiego. Ustalono także, że swoje kadencje komisja winna zacząć w dniach 1 VIII 1764, 1 XI 1764, 1 II 1765, 1 V 1765³³.

Określając kompetencje sądowe komisji zarazem uchwalono szereg przepisów z zakresu postępowania przed tym sądem. Ustawa stanowiła, że komisja będzie rozpatrywać sprawy „według porządku wpisów w rejestr każdemu rekwirującemu wpisanych”³⁴ z tym, że poprzedzać ten wpis musi wydanie w określonym trybie pozwu w imieniu komisji. Pozew taki (wydany przez komisję) ustawa nakazuje — w terminie co najmniej 4-tygodniowym przed rozprawą sądową — wpisać do akt grodu, w obrębie którego leżą dobra pozwanego szlachcica, starosty lub duchownego czy też do akt miejskich miejscowości, gdzie mieszka pozwany kupiec. Od spełnienia tego warunku (tzn. przedstawienia pozwu w odpowiedniej formie i wpisania go do akt grodzkich w odpowiednim terminie) — uzależniono rozpatrywanie spraw przez komisję. *Pro necessitate et exigentia negotiorum* komisji zlecono wystawianie zaświadczeń, zestawień, wyznaczanie — wzorem trybunału radomskiego — kondescencji „Judiciorum Terrestrium aut officiorum Castrensiū”³⁵; dano jej możli-

³² Ibidem, s. 32.

³³ Przepisy ustawy dość szeroko zrelacjonował T. Kisielewski, o. c., s. 287 i n. Organizację Komisji w świetle przepisów m. in. przedstawił Rybarski, o. c., s. 10 i n.

³⁴ VL, t. VII, s. 30.

³⁵ W XVIII w. pod pojęciem kondescencji występuje sąd zjazdowy. Por. W. Dutkiewicz, *Prawa cywilne jakie w Polsce od roku 1347 do wprowadzenia kodeksu Napoleona obowiązywały*, Warszawa 1869, s. 271; W. Sobociński, o. c., s. 150. Pojęcie kondescencji objaśnił także T. Ostrowski, *Prawo cywilne*, t. II, Warszawa 1784, s. 5, 96-98.

W procesie ziemskim kondescencje określa się jako swoisty tryb wyrokowania, gdy sąd zlecał określonemu kompletowi udanie się do określonej miejscowości w celu ustalenia na miejscu spornych okoliczności i najczęściej wydania tam na

wość przeprowadzania dochodzeń i przyjmowania przysięg w razie potrzeby.

Kary orzekać miała komisja jednakowe dla wszystkich (bez czynienia wyjątków) i *satysfakcję komu od kogo jakowa będzie należała, nieowolownie dla prędkiej sprawiedliwości handlujących nakazać*³⁶. Jednakże dokonanie tej „satysfakcji”, czyli zaspokojenie roszczeń, nastąpić miało po wydaniu przez sąd komisji wyroku lub przy nieobecności pozwanego — kondemnaty, które stanowiły podstawę egzekucji. Egzekucja ta prowadzona być miała przez właściwy urząd — przy pomocy skarbu — na dochodach lub dochodach *usque ad realem satisfactionem*³⁷. Zarazem ustawa stanowiła, że dla określonej grupy osób komisja nie może orzekać kar osobistych, a mianowicie osoby duchowne miano odsyłać dla wymierzenia im kar do sądów duchownych, a zakonników — do ich przełożonych³⁸.

Na sąd komisji nałożono dość duże obowiązki w dziedzinie znoszenia ceł wewnętrznych³⁹, gdyż przed sąd ten miano pozwać w imieniu instygatora wszystkich — jak mówiła ustawa — *pretendujących ceł wodnych i lądowych*⁴⁰. Pozwani mieli przedstawić odpowiednie dowody wykazujące podstawy prawne pobierania ceł, a gdy sąd komisji je uznał — osobom pobierającym cło na słusznych podstawach, miał przyznawać odszkodowania ze skarbu państwa i polecać ich wypłatę⁴¹, zarazem zakazując dalszego pobierania cła.

Do spraw rozstrzyganych przez sąd komisji skarbowej ustawa powołująca komisję zaliczyła także „przewinienia” urzędników skarbowych, za które komisja miała wymierzać kary⁴². Zarazem ustawa wyraźnie pod-

tej podstawie wyroku. Wyrok ten (o ile żadna strona nie złożyła apelacji do sądu delegującego) był ostateczny; zatem był to specjalny tryb wydania wyroku na podstawie upoważnienia. Niekiedy ustalenia dokonane podczas kondescencji przekazywano sądowi delegującemu, który wydawał wyrok i w takim przypadku był to sposób przeprowadzenia dowodu z urzędu przez sąd (Z. D r ó j k o w s k i, *Historia państwa i prawa Polski*, t. II, s. 395). Kondescencje wyznaczane przez sąd komisji skarbowych można będzie scharakteryzować po zbadaniu akt praktyki.

³⁶ VL, t. VII, s. 30.

³⁷ Ibidem.

³⁸ Ibidem.

³⁹ Na ten obowiązek sądu komisji nie zwrócił uwagi S. W a s c h k o, ogłaszając monografię pt. *Celnictwo w Polsce przedrozbiorowej* Sopot—Poznań 1960, jak również inni autorzy o tym nie mówią (np. Rybarski).

⁴⁰ VL, t. VII, s. 30. R. Rybarski, (o.c., s. 15-16) stwierdza, że sąd komisji „w szczególności decyduje o wszelkich pretensjach do zarządu ceł lądowych i wodnych dochodzącym tych pretensji ma przyznawać i wypłacać odszkodowanie, które okaże się słusznym”. Natomiast przepis ustawy wyraźnie nakładał na sąd komisji obowiązek rozstrzygania spraw, w których jako pozwani stają przed sądem pobierający cła wewnętrzne, a gdy sąd zakazuje im dalszego pobierania opłat — jeśli są odpowiednie podstawy — przyznaje odpowiednie odszkodowania.

⁴¹ Znosząc cła, które do *królewszczyzn i urzędów były nadane* sąd komisji miał przyznawać ze skarbu państwa kwotę równą kwocie dochodu z tych ceł, natomiast znosząc cła należące do dóbr dziedzicznych miano ustalać odszkodowania wysokości dwudziestoletniego procentu z tego cła. Znosząc cła nadane fundacjom duchownym komisja miała zawierać umowy z właściwymi władzami duchownymi i corocznie wypłacać ustaloną sumę ze skarbu w miejsce zniesionego cła (VL, t. VII, s. 30).

⁴² VL, t. VII, s. 29.

kreślała, że komisja skarbową nie będzie sędzić *żadnych spraw ziemskich* ⁴³.

Wśród grona komisarzy powołanych tą ustawą o komisji skarbowej znaleźli się w składzie Komisji Skarbu Koronnego ci senatorowie i posłowie, którzy podczas sesji opowiadali się jako zwolennicy utworzenia komisji, jak wojewoda Andrzej Zamoyski, strażnik koronny Stanisław Lubomirski, podkomorzy halicki Tadeusz Dzieduszycki i Antoni Kossowski ⁴⁴. Do Komisji Skarbu W. Ks. Litewskiego ⁴⁵, między innymi, powołano Tadeusza Ogińskiego, Tadeusza Burzyńskiego i miecznika Zenona Wyśloucha, który popierał wniosek o uchwalenie ustawy ⁴⁶.

Na tej samej sesji sejm konwokacyjny (na której uchwalono powyżej obszernie omawianą ustawę o komisji skarbowej) — omawiając inne kwestie rozszerzono jeszcze zadania komisji także w zakresie sądowym, zaliczając do nich rozstrzyganie spraw właścicieli dóbr duchownych i świeckich, którzy by w swoich dobrach nie dopilnowali wypełnienia przez żydów i karaimów obowiązków wynikających z ustawy pt. „Pogłówne żydowskie” ⁴⁷. Kary, jakie miał orzekać w stosunku do tych pozwanych sąd komisji, to dwutygodniowe osadzenie w górnej wieży oraz 2000 zł grzywny. Wyroki zapadające w tych sprawach (dekret lub pierwsza kondemnata) miały być egzekwowane przez właściwe urzędy z pomocą skarbu, a kary osobiste miały orzekać dla duchownych — sądy duchowne, dla zakonników — ich przełożeni ⁴⁸.

Szereg dalszych zadań nałożono na komisję skarbową ustawami o cle generalnym ⁴⁹ i kwarcie sprawiedliwej ⁵⁰. W ustawie o „Rozdzieleniu trybunałów koronnych” ⁵¹ wyraźnie podkreślono, że trybunały nie będą sędzić tych spraw, które mają być rozpatrywane przez komisję skarbową i wojskową *sub nullitate Judicatorum* ⁵².

Wobec uchwalenia ustawy o komisji skarbowej osobnym aktem zniesiono trybunał radomski ⁵³.

⁴³ Ibidem s. 33.

⁴⁴ Ibidem, s. 27; ustawa podaje nazwiska 4 komisarzy z senatu i 12-tu ze stanu rycerskiego.

⁴⁵ VL, t. VII, s. 154, ustawa podaje nazwiska 2 komisarzy z senatu i 7 ze stanu rycerskiego.

⁴⁶ Por. s. 107.

⁴⁷ VL, t. VII, s. 44.

⁴⁸ Ibidem, s. 45. Następnie ustawa stwierdza: *A taż jurysdykcja duchowna de spirituali persona, dóbr i egzekucję czynić będzie powinna najwięcej intra spatium sześciu niedziel, pod winą tysiąca grzywien, in Foro Commissoriali Thesauri Regni wskazać mianą.*

⁴⁹ VL, t. VII, s. 34 - 35. Ustawa znosząc cła wewnętrzne, myta stanowiła, że *niektóre do urzędu, dóbr i posesji za prawami pretendowane ad resolutionem finale Komisji Ekonomicznej Skarbu Rzeczypospolitej odsyłamy.*

⁵⁰ VL, t. VII, s. 37.

⁵¹ Ibidem, s. 53.

⁵² Ibidem, s. 60.

⁵³ Ibidem, s. 76; „Uchylenie Komisji Radomskiej”. Por. też L. Babiński, *Trybunał Skarbowy Radomski*, Warszawa 1923; J. Rafacz, *Trybunał Skarbowy Radomski*, Lwów 1924, odb. z KH. r. 38.

3. Po zakończeniu sesji sejmowej — w rezultacie wprowadzenia w życie ustawy o komisji skarbowej — zebrała się w dniu 1 VIII 1764 r. komisja skarbu koronnego na swe obrady⁵⁴. Komisja przygotowała projekty aktów ustawodawczych, które przedstawiła sejmowi do uchwalenia na najbliższej jego sesji. Wśród nich znalazł się także projekt ordynacji sądowej, który ukazał się drukiem⁵⁵.

Z początkiem grudnia 1764 r. zebrał się na obrady sejm koronacyjny, a już na trzecim posiedzeniu w dniu 5 XII zabrał głos podskarbi wielki koronny, Wessel i poinformował izbę, że ustawa sejmu konwokacyjnego o komisji skarbu koronnego została wprowadzona w życie i komisja podjęła swoją działalność, przygotowała sprawozdanie o stanie skarbu oraz projekty ustaw⁵⁶. Za zgodą izby odczytano przygotowane akty. Pisarz komisji, Miskorski przedstawił sprawozdanie o stanie finansów państwowych, a regent tej komisji — Mierzejewski odczytał projekt ustawy o ustaleniu jednakowych wag i miar w kraju oraz ordynację postępowania sądowego.

Na następnym posiedzeniu sejmu wśród projektów ustaw w sprawach ekonomicznych znalazł się projekt „Objaśnienie władzy komisji skarbowej”, który został uchwalony przez Sejm. Ustawa ta stanowiła, że dla wydawania rozporządzeń w sprawach ekonomicznych wystarczy komplet 5 członków komisji, natomiast sądownictwo ma być przez nią sprawowane w trybie przewidzianym, tylko na określonych kadencjach, a protokoły mają być osobne dla spraw ekonomicznych i dla spraw sądowych⁵⁷. Na kolejnym posiedzeniu⁵⁸ poseł Hryniewiecki upomniał się o podjęcie debaty w sprawach skarbowych, a przede wszystkim o odczytanie projektu „Aprobacji ordynacji sądów komisji skarbowej”. Gdy sekretarz sejmowy odczytał projekt — rozpoczęła się nad nim dyskusja, w toku której podniesiono także istotne problemy z zakresu postępowania przed sądem komisji.

W dyskusji łowczy ziemi bielskiej Sienicki żądał, aby w ordynacji sądowej umieścić warunek, by obrońcami przed sądem komisji mogli być tylko członkowie stanu szlacheckiego. Do problemów natury ściśle procesowej nawiązywał poseł wyszogrodzki Miszewski domagając się, aby nie egzekwować na pozwanym kondemnaty zapadającej po raz pierwszy

⁵⁴ T. Korzon, o. c., t. IV, s. 82 i n. podaje tekst aktu zebrania się komisji zamieszczony w pierwszej księdze jej Protokołu Ekonomicznego.

⁵⁵ „Ordynacja Komisji Rzeczypospolitej Skarbu Koronnego”, m. in. druk ten znajduje się w: AGAD, tzw. Arch. Publ. Potockich, fasc. 84.

⁵⁶ Zebranie diariuszów..., diariusz sejmu coronationis, sesja 3. T. Korzon, o. c., s. 84 — podaje jako datę wystąpienia Wessla 3 XII 1764. Teodor Wessel od 1761 r. sprawował urząd podskarbiego wielkiego koronnego i z tego tytułu objął przewodnictwo komisji skarbowej. (T. Korzon, o. c., s. 172) podaje, że rzadko brał on udział w sesjach komisji, „pilniej mu było zapewne uwijać się między stronnictwami w zamieszkach krajowych: widzimy go w konfederacji Czartoryskich, a później w radomskiej”.

⁵⁷ VL, t. VII, s. 322 - 323.

⁵⁸ Zebranie diariuszów..., diariusz sejmu coron., sesja 5.

w sądzie komisji, ale by *jak dawne Prawo mieć chce z trzech pozwanego egzekwować*⁵⁹. Chciał także szczegółowszego określenia zakresu spraw, które ma sądzić trybunał i komisja skarbową. Poseł wołyński Piaskowski w odpowiedzi (jako jeden z członków komisji skarbowej) poparł dążenia skrócenia procesu przed sądem komisji — zgodnie z ustawą o komisji skarbowej — do jednej tylko kondemnaty, która winna być egzekwowana. Natomiast poseł liwski Korczewski wystąpił z propozycją, aby projekt ordynacji przekazać. Prowincjom *motivo wyrozumienia lepszego jej zasad*. Gdy — po przerwie — marszałek Małachowski chciał przystąpić do głosowania nad projektem okazało się konieczne dalsze kontynuowanie debaty, gdyż zgłoszone postulaty zyskały zwolenników; wiele głosów poparło wnioski Sienickiego, do postulatów Miszewskiego przyłączył się poseł kaliski Skorzewski. Łącki — poseł brzeski kujawski wystąpił z wnioskiem, aby komisarze pełniący funkcje w komisji nie byli zarazem posłami i by nie jeździli sami na kondescencje⁶⁰, a bezskutecznie poseł sandomierski ks. Lubomirski domagał się uzasadnienia wniosku o to, by komisarze nie byli posłami. Po powtórnym zabraniu głosu przez marszałka, który wezwał do głosowania nad projektem — popierając projekt ordynacji sądowej w brzmieniu przedstawionym przez komisję skarbową — poseł sanocki, ks. Czartoryski sprzeciwił się wnioskowi Sienickiego, aby do funkcji obrońców przed sądem komisji dopuścić tylko szlachtę i podkreślił, że *powszechne prawodawstwa prawo na wszystkie stany rozciągać się powinno, a przeto i do patronizacji w komisji skarbowej nie tylko stan szlachecki, na który pierwszy, wzgląd mieć należy, ale też i stan niższy, w którym równe znajdują się talenta, powinien być umieszczony*⁶¹. Poparł także projekt ordynacji sądowej dla komisji ks. Czartoryski, kanclerz W. Ks. Lit., wskazując, że *ordynacja sądów komisji żadnego nie ma prawodawstwa, ale tylko porządek tychże sądów w sobie zawiera* i dlatego byłoby wskazane uchwalenie aprobacji i ordynacji, zaś należy osobną ustawą określić, kto może sprawować funkcję obrońcy przed sądem komisji.

Problem obrońców przed sądem komisji wywołał żywą debatę. Do głosu przedmówcy dołączył się poseł brzeski litewski, Sosnowski, poparł ten wniosek poseł inflancki, Dobiecki. Karczewski, poseł liwski i poseł lwowski, Borzęcki poparli wniosek ks. Czartoryskiego, posła sanockiego, a w toku dalszej dyskusji także za tym wnioskiem opowiedział się poseł grodzieński, Tyzenhauz. Zawarowania stanowisk patronów w komisji dla szlachty domagali się poseł bielski, Kuczyński, poseł wiski, Wilczewski,

⁵⁹ Zebranie diariuszów..., diariusz sejmu coron., sesja 5. Egzekwowanie pierwszej kondemnaty zapadłej w sądzie komisji — stanowiąc odstępstwo od obowiązujących zasad procesowych — miało na celu przyspieszenie procesu i danie przede wszystkim handlującym gwarancję szybkiej realizacji wzajemnych roszczeń.

⁶⁰ Por. s. 109 przyp. 36. Zarazem wnosili Łącki, aby *pisarz komisji nie expediował tychże kondescencji*.

⁶¹ Zebranie diariuszów..., diariusz sejmu coron., sesja 5 - 10 XII 1764.

kasztelan przemyski, Morski i poseł drohicki, Łopuski. Marszałek izby, Małachowski zabierając parokrotnie głos — dążąc do uchwalenia ordynacji sądowej — wezwał sejm do przyjęcia osobnej ustawy pt. „Palestra komisji skarbowej”. Niestety w diariuszu sejmowym nie ma żadnej szczegółowszej informacji komu polecono napisanie tego projektu, kto był autorem czy współautorem i kiedy go przygotowano. Następnie uchwalono wszystkie przedstawione projekty i marszałek je podpisał⁶². Tak więc ustawy „Objaśnienie władzy komisji skarbowej”⁶³, „Aprobacja Ordynacji Komisji Skarbowej”⁶⁴ i „Palestra Sądu Komisji Skarbowej”⁶⁵ zyskały moc prawną.

Powyżej staraliśmy się na podstawie diariusza sejmowego dość dokładnie przedstawić przebieg obrad sejmowych, zrelacjonować dyskusję nad podstawowymi założeniami tych ustaw, ukazać ich zwolenników i kwestie które podnoszono, aby móc lepiej ogarnąć treść uchwalonych ustaw i zarazem ocenić warunki, w jakich one miały być i przez kogo realizowane. Nie przełamano bowiem uprzywilejowanej pozycji szlachty, do funkcji komisarzy, a nawet do funkcji obrońców przed sądem komisji, nie dopuszczono osób spoza stanu szlacheckiego. Podobne stanowiska urzędnicze w aparacie skarbowym zastrzeżono tylko dla szlachty, i to katolików. A zatem, nawet w sprawach handlu nie stworzono organu, w którym chociażby głos doradczy mogli mieć ci, którzy faktycznie nim się zajmowali — czyli mieszczenie. Na tej samej sesji sejmowej, na jednym z dalszych posiedzeń⁶⁶ — poseł chełmiński, Piwnicki „broniąc odrębności praw pruskich” i występując — zgodnie z rozwojem Prus Królewskich — za utrzymaniem rady złożonej ze szlachty i delegatów miast podkreślał, że szlachta sama w sprawach handlu mogłaby czynić omyłki, a jako przykład wskazywał parlament angielski, w którym biorą udział mieszczenie obok szlachty⁶⁷. Tymczasem powołana do życia komisja skarbową była organem wyłącznie szlacheckim. Ustawą o „Palestrze sądu komisji skarbowej” pozostawiono w gronie mecenasów tych, którzy nie będąc szlachcicami wykonali przysięgę adwokacką podczas odbytej już kadencji komisji⁶⁸. Był to jedyny wyjątek od konsekwentnie wprowadzanej zasady obsadzenia wszystkich tych stanowisk szlachtą.

⁶² Zebranie diariuszów..., diariusz sejmu coron., sesja 5.

⁶³ VL, t. VII, s. 322.

⁶⁴ Ibidem, s. 323.

⁶⁵ Ibidem, s. 327.

⁶⁶ Zebranie diariuszów..., diariusz sejmu coronationis, sesja 10 - 15 XII 1764.

⁶⁷ Piwnicki podnosił, że różni europejscy monarchowie, choć sami przezornie, choć gronem doskonałych ministrów otoczeni, kiedy zakładają *consilia-commercii*, w których jeden tylko urodzeniem wraz i talentami znakomity prezyduje Minister, cała zaś rada z kupców, bankierów, żeglarszów i jurzystów, równym wymiarem każdego rodzaju osób osadzona składa się; Zebranie diariuszów (ibidem).

⁶⁸ VL, t. VII, s. 327.

4. Zatwierdzając ordynację sądową, sejm w akcie aprobującym podkreślił, że niektóre punkty przedstawionego mu — przez komisję opracowanego — tekstu poprawiono, a zarazem polecił, aby tekst ordynacji sądowej — która z tą chwilą uzyskała moc obowiązującej ustawy — został wydrukowany i szeroko rozpowszechniony⁶⁹.

„Ordynacja Komisji Rzeczypospolitej Skarbu Koronnego” jako ustawa procesowa regulująca postępowanie przed sądem komisji, którego zakres uprawnień określono ustawą o komisji skarbowej⁷⁰ wprowadzała, urzeczywistniając zasady sformułowane w ustawie powołującej ją do życia, uproszczony tryb postępowania i dążyła do jego skrócenia. W tym celu ordynacja zabraniała po rozpoczęciu sprawy i replikach stron wносить nowe rekapitulacje⁷¹, ograniczano także możliwość wprowadzania koneksji, czyli łączenia wielu spraw w jedną jako z sobą związanych⁷². Zabraniano także sądowi komisji uwzględniania dylacji, mających na celu przewlekanie sprawy. Zarazem podkreślano, że komisja sędzi sprawę jako jedyna i najwyższa instancja, od której orzeczeń nie ma odwołania. Jako nadzwyczajny środek prawny przewidziano wznowienie postępowania w przypadku ujawnienia nowych dokumentów⁷³.

Określając porządek postępowania ordynacja ustalała, że podczas kadencji komisji w każdym tygodniu w odpowiednie dni będą rozpatrywane sprawy z odpowiednich rejestrów. Wpisów do rejestrów dokonywać miał regent komisji, a dokonanie takiego wpisu było warunkiem umieszczenia sprawy na wokandzie. W wpisach tych uwidaczniano przedmiot sporu i podawano nazwiska obu stron procesowych. Rejestrów było cztery: dwa zwyczajne — „ordynaryjne”, trzeci *Directi Mandati*, czwarty: *Poenalium*, Sprawy z pierwszego rejestru rozpatrywane w poniedziałki i wtorki to sprawy, w których stroną jest skarb państwa reprezentowany przez instygatora lub przez urzędnika skarbowego i pozew jest skierowany przez nich przeciwko osobie prywatnej, albo też jest to pozew

⁶⁹ Ibidem, s. 323: „Aprobacja ordynacji komisji skarbowej”.

⁷⁰ Por. s. 107.

⁷¹ VL, t. VII, s. 326. Ograniczono także wnoszenie illacji, które mogły być wnoszone tylko dla sprostowania zaniedbań: *illacje jedynie ad omissa, non vero decisa uniesione bywać mogą, pod winami na wnoszącego takową, niniejszej ustawie przeciwną illację.*

⁷² Koneksje tylko takowe w sprawach, które albo przez intercepcję aktoratu, albo rzetelną ewikcję lub z jednejże sprawy wynikać będą — (VL, t. VII, s. 324).

Przepis ten przytacza W. Dutkiewicz, (o.c., s. 284 - 285) polemizując z autorem *Historii Prawodawstw Słowińskich*, który w t. V. s. 664 wyd. 1, podaje że w 1766 r. wywody i odwody stron nazwano koneksjami. Dutkiewicz podkreśla, że nazwą koneksje określono interwencje, a wywody i odwody czyli pisma obrończe nazywano *merita*.

⁷³ A jako ta komisja jest jurysdykcją *ultimae Instantiae*, w interesach skarbowych —, tak pro *securitate et certitudine* pragnących *predkiej sprawiedliwości* exekucji i *satisfakcji*, żadnych dylacji i wybiegów prawnych na *protellację* *admittere* nie powinna; *noviter* jednak *reperta Documenta rem evincentia* *ad relationem* Dekretów Sądu swego *niniejszego raz jeden w sprawie stronom wolne* będą (VL, t. VII, s. 326).

osoby prywatnej przeciwko skarbowi państwa. Sprawy z drugiego rejestru zwanego *Injuratorium* — rozpatrywane w środę i w czwartek — to sprawy o *handle, manufaktury, miary, podatki pogłównego i podymnego, także ad aerarium Publicum* należące depaktacje, długi za towary i weksle kupców i inne z przyczyny *Commerciorum* krzywdy, pretensje i wiolen-
cje⁷⁴.

Trzeci był rejestr *Directi mandati*, z którego sprawy rozpatrywać miano każdego dnia po południu. Były to sprawy nagłe, które sąd rozpatrzyć powinien szybko, poza zwykłą kolejnością. Do nich należały sprawy o naruszenie powagi komisji, przestępstwa popełnione na osobach — członkach komisji i ich służbie oraz wobec urzędników skarbowych⁷⁵. Sprawy z czwartego rejestru *Poenalium* miały być rozpatrywane na posiedzeniu komisji w soboty dla *otrzymania Dekretów Executionis cum Capitaneis*⁷⁶. Piątki i soboty ordynacja przeznaczała na zajmowanie się przez komisję sprawami ekonomicznymi, problemami podniesienia dochodów skarbu i układanie odpowiednich projektów czy rezolucji w tych kwestiach. Także w dniach przeznaczonych na sądenie spraw — gdyby sprawy z obu rejestrów ordynaryjnych były osądzone — pozostały czas komisja miałaby przeznaczyć na obrady w sprawach ekonomicznych, z tym (co wyraźnie stanowiono) że jeśli komisja przystąpi do rozpatrywania sprawy nie będzie mogła jej przerwać⁷⁷.

Sesje komisji miały się odbywać w godzinach określonych przepisami, nie mogły być przez nikogo odwoływane, a *byle komplet był, nie czekając na nikogo, sądy się zacząć i kontynuować mają*⁷⁸. Komisja miała protokoły dla spraw ekonomicznych i sądowych oraz skrócone protokoły zwane „sentencjonarzami”, które prowadzić miał któryś z komisarzy i zapisywać doń decyzje — *sentencje w sprawach także rezolucje w interesach skarbowych*⁷⁹, z uwidocznieniem zdań odrębnych, jeśli by takie były wyrażone przez komisarzy, a wszyscy obecni po zakończeniu posiedzenia mieli złożyć swoje podpisy. Protokół Dekretowy, czyli wyroków komisji i Ekonomiczny miał prowadzić pisarz komisji skarbowej, w razie choroby czy innych zajęć — zastąpiony przez regenta komisji, *do którego extradita pieczęć i korekta należeć będzie*⁸⁰. Protokoły te ma podpisywać przewodni-

⁷⁴ V L, t. VII, s. 324.

⁷⁵ *Sprawy nawet z propozycji za daniem roku, albo z wydanego im vim termini tacti Pozwu, respectu Laesae autoritatis Commissarialis, także o wiolencje na osobach sądowych i ich służących oraz oficjalistów skarbowych, tu pod bokiem sądowym poczynione, tudzież przyjeżdżających do sądu swego i odjeżdżających, ad normę Komisji Radomskiej mieścić się mają* (VL, t. VII, s. 323). J. Michalski, zwrócił uwagę, że w sądach rejestr *directi mandati* był tworem stosunkowo nowym bo wyodrębnionym drogą zwyczaju po 1726 r. (*Studia nad reformą...*, s. 137)).

⁷⁶ VL, t. VII, s. 324.

⁷⁷ *Zaczęta sprawa kontynuować się ma póty (choćby naznaczony innemu rejestrowi czas zabrała), póki zupełnie nie odsądzi się, tak dalece, że zaczętej sprawy niedokończywszy, inszej brać nie będzie się godziło* (VL, t. VII, s. 324).

⁷⁸ VL, t. VII, s. 326.

⁷⁹ Ibidem, s. 324.

⁸⁰ Ibidem, s. 325.

czący sesji wraz z dwoma komisarzami. Obok tego ordynacja stanowiła, że jeden z komisarzy ma prowadzić regestr dla krótkiego wpisywania sentencji i kondemnat⁸¹. Pozwy — w przepisanej prawem formie⁸² — pisma procesowe, wyroki i rezolucje miały być sporządzane tylko w języku polskim. Za czynności: wpisy, dekrety, korekty, pieczęci, blankiety pozwów miano nie pobierać żadnych opłat, z wyjątkiem ekstraktów, za sporządzanie których kancelaria ma pobierać wyznaczoną opłatę, jakiej nie wolno było przekraczać pod groźbą utraty stanowiska i odpowiedzialnością sądową⁸³. Ponieważ ustawami sejmu konwokacyjnego *zniesiono libertacje, pasporty, serwitoraty i protekcje* — zatem ordynacja zabraniała komisji skarbowej korzystać z tego rodzaju ulg i zwolnień i ich udzielać komukolwiek. Zarazem podkreślano, że komisarze są zobowiązani na równi ze wszystkimi płacić cło generalne⁸⁴. Komisarzom zabraniano udawać się na kondescensje, rewizje, lustracje czy uczestniczyć w innych czynnościach wyznaczanych orzeczeniami sądowymi komisji skarbu pod karą nieważności sądowej tych czynności. Jeśli sąd komisji wyznaczał inkwizycje czy komportacje, to miały być one przeprowadzane przez urzędy grodzkie lub ziemskie⁸⁵, a tylko komportacje dotyczące skarbu — w przypadku zobowiązań wobec skarbu ze strony oficjalistów lub kupców — miały być wyznaczane przed sądem komisji. Aby sąd mógł rozpatrywać sprawy według kolejności ustalonej regestrami — bez odstępowania od tej zasady — ordynacja zabraniała nawet rozstrzygania wniosków zmierzających do umorzenia postępowania, jeśli dana sprawa nie była w tym momencie przedmiotem rozpoznania⁸⁶. Przed sądem komisji dopuszczono zastępstwo stron, a zatem ordynacja ustalała liczbę mecenasów (15), podawała tekst przysięgi, jaką mieli składać członkowie jej palestry przed podjęciem swoich czynności. Mecenasom polecała ordynacja otaczanie opieką swych dependentów, a gdy — z zawiadomieniem o tym sądu — jeden z mecenasów prowadzących sprawę ustępował, ordynacja stanowiła że *inny substitui ma*⁸⁷.

Zabezpieczając prawa każdej ze stron, ordynacja jako *lex specialis* w stosunku do ogólnych zasad postępowania sądowego — nakazywała

⁸¹ Ibidem, s. 324.

⁸² Por. VL, t. VII, s. 30 i s. 108 niniejszej pracy. Dla pozwania skarbu ordynacja przewidywała pozew w określonej formie złożony urzędnikowi komory skarbowej z jednoczesnym zeznaniem *relacji w tym grodzie, gdzie ta komora leży* (VL, t. VII, s. 325).

⁸³ VL, t. VII, s. 325.

⁸⁴ Ibidem, s. 327.

⁸⁵ Ibidem, s. 327. T. Ostrowski (*Prawo cywilne*, t. II, Warszawa, 1784, s. 71) stwierdza, że gdy sąd Komisji Skarbowej wyznacza inkwizycje na gruncie —, nie komisarze ale Urzędy Grodzkie lub ziemskie czynić je mają, — — *Te także Dekreta Skarbowe exekwować obligowane*.

⁸⁶ *Kassaty, sublewacji od procesów, bez przypadnienia własnego wpisu, nikt u sądu dopraszać się, pod winami sądowymi, ani sąd onych dozwalać, sub nullitate onych, a cognitio processus circa negotium resolvitur* (VL, t. VII s. 327 — tekst tego przepisu ustawy powoduje trudności w jego interpretowaniu).

⁸⁷ VL, t. VII, s. 325.

uwzględniać sprzeciw jednej ze stron stanowiąc: *Jako zaś dawne chcą mieć prawa, tak to się ostrzega, iż w obstawianiu przy wyraźnym prawie, et circa Regestra et latam sententiam, także przy niniejszej naszej ordynacji, etiam unius oppositio valere ma*⁸⁸.

W świetle powyżej przedstawionych przepisów można by właściwie stwierdzić, że sąd komisji skarbowej to najwyższy sąd skarbowy i zarazem specjalny sąd handlowy, mający określony rzeczowo zakres spraw podlegających jego orzecznictwu, bez względu na przynależność stanów stron procesowych. Mógł on sądzić szybszym trybem niż sądy zwykłe — a zatem gwarantował stronom szybsze otrzymanie wyroku będącego wyrokiem ostatecznym nie podlegającym żadnym środkom prawnym i który mógł być od razu egzekwowany. Sąd taki — którego ustanowienie było wyłomem w dotychczasowej organizacji sądownictwa — swoim orzecznictwem mógł się przyczyniać do rozwoju handlu, stwarzając handlującym gwarancję bezpiecznego szybkiego obrotu, egzekwowanie wzajemnych roszczeń, a zarazem zapewniałby egzekwowanie roszczeń skarbu państwa.

III

Aby móc podjąć próbę oceny sądownictwa komisji skarbowych trzeba zająć się działalnością tego sądu w praktyce, gdyż ocena dana tylko na podstawie analizy materiału normatywnego, bez konfrontacji norm ustawowych z praktyką nie może być pełna. Będąc przecież sądem, w którym orzecznictwo było w ręku szlachty, gdzie strona miała swego pełnomocnika — mecenasa również szlachcica, sąd komisji skarbowej — nie opierając się na żadnym kodeksie handlowym — stosował w praktyce prawo zwyczajowe, a dla nowych zagadnień musiał szukać nowych rozwiązań prawnych. Toteż gdyby można było przejrzeć akta tego sądu, protokoły rozpraw, sentencjonarze jego wyroków — ocena sądownictwa komisji byłaby możliwa w pełni. Niestety podczas drugiej wojny światowej całość materiałów znajdujących się w Archiwum Skarbowym, została zniszczona⁸⁹, zanim sięgnęli do tych akt badacze⁹⁰. Akt tych także nie znał Korzon⁹¹, na konieczność zajęcia się nimi wskazywał Rybarski⁹². W tej sytuacji kwerenda archiwalna w różnych zespołach dała materiały fragmentaryczne, na podstawie których trzeba podjąć próbę oceny działalności sądu komisji skarbowej. W papierach Czartoryskich zachowały się dia-

⁸⁸ Ibidem, s. 327 — i tekst tego przepisu powoduje trudności w jego interpretacji.

⁸⁹ J. Karwasińska, *Archiwum skarbowe dawnej Rzeczypospolitej, w: Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych, t. I, Archiwum Główne Akt Dawnych*, Warszawa 1957, s. 102.

⁹⁰ Ibidem, s. 124.

⁹¹ T. Korzon (o. c., t. IV, s. 171) stwierdza, że nie zna akt wydziału sądowego komisji.

⁹² R. Rybarski, o. c., s. 2.

riusze niektórych posiedzeń sądowych komisji w latach 1764 i 1765. Tym sesjom trzeba poświęcić nieco uwagi, by zbadać, jakie sprawy znalazły się przed forum komisji i w jaki sposób ona je rozstrzygała. Diariusze — będące jak gdyby właściwie sentencjonarzem, sporządzone nieznana ręką, podają tylko nazwiska stron (i to nie zawsze wszystkich współpozwananych), przedmiot sporu określają najogólniej i przytaczają orzeczenie komisji. Nie wiadomo jednak, czy obejmują one całość sesji i dlatego też opracowana na ich podstawie charakterystyka działalności sądowej komisji nie może być wyczerpująca.

1. Zachowany *Diariusz spraw różnych i dekretów wypadłych w sądzie Komisji Skarbu Koronnego na kadencji miesiąca listopada r. 1764 w Warszawie*⁹³ podaje 19 spraw rozpatrzonych na posiedzeniach sądowych w dniach 12, 13, 14, 20, 21, 27 listopada. Spośród pierwszych sesji sądowych Komisji Skarbu Koronnego ta sesja jest może najbardziej interesująca — nie tylko jako pierwsza — ale też i dlatego, że odbyła się po trzech miesiącach od chwili rozpoczęcia działalności komisji, a przed uchwaleniem przez sejm ustaw regulujących i działalność sądową, jak: „Objaśnienie władzy Komisji Skarbowej”, „Aprobacja Ordynacji Komisji Skarbowej”, „Palestra sądu Komisji Skarbowej”⁹⁴. Trzeba sesji tej poświęcić nieco więcej uwagi w zakresie, na jaki pozwala materiał, przedstawić ją jak najdokładniej.

Ustawa powołująca komisję nakazywała jej rozpatrywanie sporów *według porządku wpisów w rejestr każdemu rekwirującemu wpisanym*, a przygotowany przez komisję projekt ordynacji przewidywał rozpatrywanie spraw z 4 rejestrów w określone dni tygodnia, m. in. sprawy z rejestru *ex Delatione Thesauri* miano rozstrzygać w poniedziałki i wtorki. Próbę działania według przygotowanego projektu widzimy podczas sesji listopadowej, która według ustawy rozpocząć się miała 1 XI, a sesje sądowe zaczęto w poniedziałek 12 XI przystępując do rozpatrywania spraw z rejestru *ex Delatione Thesauri*. W pierwszym dniu rozpatrzono 3 sprawy, we wtorek 13 XI — 2 sprawy; w środę — 14 XI nadal rozstrzygano sprawy z tego rejestru oraz jedną z rejestru *Directi Mandati*. W następnym tygodniu diariusz podaje, że posiedzenia sądowe odbyły się 20 i 21, XI, tj. we wtorek i środę, a później kolejne posiedzenie — 17 XI we wtorek. Zatem niewielkie w praktyce są odchylenia od proponowanego w projekcie ordynacji porządku rozstrzygania odpowiednich spraw w określone dni tygodnia.

Pierwszą rozstrzyganą przez sąd komisji odnotowaną w diariuszu jest sprawa z rejestru *ex Delatione Thesauri* wniesiona przez instygatora Koronnego Krajewskiego z *doniesienia i interesu skarbu koronnego czyniącego* przeciwko posiadaczce przywileju na przewóz przez Wisłę — kasz-

⁹³ Czart. fasc. 812.

⁹⁴ Por. str. 113 niniejszej pracy.

telanowej krakowskiej — Potockiej i zatrudnianym przez nią administratorom pozwanym o przedstawienie wykazu rocznego dochodu z opłat za ten przewóz. Ponieważ pozwana nie stawiała się osobiście, ani też nie stanął przed sądem jej pełnomocnik — sąd komisji wydał wyrok zaoczny ⁹⁵.

Dalsze rozstrzygane w tym dniu i podczas następnych trzech posiedzeń — to także sprawy z rejestru *ex Delatione Thesauri* o zniesienie ceł wnoszone przez instygatora Koronnego przeciwko osobom prywatnym, czy też fundacjom duchownym. Ustawa o Komisji Skarbu Koronnego nakazywała komisji pozwanie przed jej sąd wszystkich pobierających cła nadane przywilejami dla osób zajmujących określone urzędy, posiadaczy dóbr dziedzicznych czy też fundacji duchownych; z ogólnej liczby 19 spraw, rozpatrzonych podczas pierwszej sesji sądowej, aż 14 to właśnie sprawy związane ze znoszeniem ceł wewnętrznych, i to głównie ceł wodnych (9 spraw) pobieranych w miejscowościach leżących nad Wisłą lub jej dopływami. Mając przed sąd komisji zapoznać wszystkich pobierających cła, najpierw pozwano osoby spośród tych, którzy pobierali cła przy tak ważnym szlaku handlowym, jakim była droga wiślana. Dwie z tych spraw rozpatrzono podczas pierwszego posiedzenia w dniu 12 XI, gdy przed sądem jako pozwani stanęli miecznik koronny ks. Lubomirski (— *pozwany o cło wodne i lądowe do starostwa kazimierskiego pretendowane*) i starosta oświęcimski Małachowski pozwany o *cło wodne pod Brzostowicami do starostwa oświęcimskiego pretendowane*. Rozpatrując sprawę ks. Lubomirskiego sąd zbadał podstawy, w oparciu o które pozwany pobierał cło lądowe i stwierdziwszy brak odpowiednich podstaw — sąd zakazał dalszego pobierania cła lądowego ⁹⁶, natomiast w miejsce pobieranego cła wodnego sąd polecił ze skarbu corocznie wypłacać określoną sumę, a dalsze pobieranie cła zostało przez sąd zakazane ⁹⁷.

Pozwany starosta oświęcimski, Małachowski przedłożył konstytucję z 1736 r. zezwalającą na trzydziestoletnie pobieranie cła wodnego dla reperacji zamku oświęcimskiego — zatem Sąd uznał pobieranie cła za słuszne i chciał przystąpić do obliczenia rocznego dochodu z tego cła, aby następnie ustalić wysokość kwoty, jak w zamian za zniesienie cła powinna być wypłacana ze skarbu. Pozwany nie chciał jednak przedłożyć rejestrow i przez pełnomocnika zgłosił, że na okres półtoraroczny odstępuje od pobierania tegoż cła. Biorąc pod uwagę fakt dobrowolnego odstąpienia od pobierania cła, a zarazem uwzględniając skargi kupców, że korzystając z pobierania cła wodnego pobierano także bezpodstawnie cło lądowe

⁹⁵ — stanęła na tejże kondemnata (Czart. fasc. 812, k. 107).

⁹⁶ Pozwany przedstawił przywilej Zygmunta III z 1616 r., ale ponieważ ten przywilej został wydany już po ukazaniu się ustaw stwierdzających, że przywileje celne mogą być wydawane tylko za zgodą sejmu i lustracja starostwa z 1661 r. *cło lądowe cłem nowym i wymyślonym opisała* — *przeto takowe cło sąd za nienależyte uznał* — (Czart. fasc. 812, k. 107 - 108).

⁹⁷ Cło wodne określone było w lustracji 1661 r., sąd podjął badania dla ustalenia rocznego dochodu z tego cła sprawdzając rejestry i instruktarze sporządzone dla pobierania cła (Czart. fasc. 812, k. 109).

w Chełmku — sąd uchylił uprawnienia do pobierania cła wodnego pod Brzostowicami⁹⁸.

Na posiedzeniu sądu komisji w dniu 13 XI znalazły się dalsze dwie sprawy o zniesienie ceł umieszczone w rejestrze *ex Delatione Thesauri*. Rozstrzygając pierwszą z nich przeciwko Ponińskiemu, kuchmistrzowi koronemu o *cło lądowe i wodne do starostwa Ryczywolskiego pretendowane* — sąd komisji uznał, że było ono pobierane w oparciu o słuszne podstawy, ale zarazem stwierdziwszy, że pobierane było ponad ustalone normy — obliczył kwotę wypłacaną ze skarbu państwa, nie opierając się na dochodach z tegoż cła, a pobierania cła zakazał, pozwalając jednakże na pobieranie mostowego na rzece Radomce (na reperację mostu — aż do czasu ustalenia nowego mostowego⁹⁹).

W drugiej z rozpatrywanych w dniu 13 IX spraw przeciwko konwentowi cystersów koronnowskich o cło na rzece Brdzie — ponieważ pozwani nie przedstawili odpowiednich dokumentów — sąd zakazał pobierania cła, a zezwolił tylko na pobieranie mostowego do chwili wysłania rewizorów, którzy zajęli się sprawą tego mostowego¹⁰⁰.

Na posiedzeniu sądu Komisji w dniu 14. XI 1764 r. z pięciu rozstrzygniętych spraw cztery to sprawy o zniesienie ceł, w których po zbadaniu dokumentów sąd uznał podstawy ich pobierania, obliczył kwoty, jakie mieli ze skarbu państwa otrzymywać pozwani jako odszkodowanie, a dalszego pobierania ceł zakazano¹⁰¹. Sprawa jako piąta z kolei umieszczona w diariuszu, to sprawa z rejestru *Directi Mandati*, a więc sprawa wnoszona w trybie nadzwyczajnym. Powodem był oficjalista skarbowy — strażnik mostu warszawskiego na Wiśle, Orłowski, a pozwanym o czyny gwałtowne — o *wiołencje na moście poczynione, szlachcic Borowski*. Pozwany przed sądem dobrowolnie przyznał się do popełnienia zarzuconego mu czynu i — jak podaje diariusz — stwierdził iż *podpity z Warszawy idąc przez most na Pragę strażnika upominającego się exakcji mostowej w gębę uderzył, słowami lżył i mostowego nie zapłacił*¹⁰². Za to przestępstwo i za naruszenie powagi i bezpieczeństwa gwarantowanego funkcjonariuszom skarbowym — sąd komisji skazał pozwanego na karę więzienia dwutygodniowego w wieży górnej i karę pieniężną (14 grzywien na rzecz powoda i połowę tej kwoty na rzecz skarbu państwa).

⁹⁸ Czart. fasc. 812, k. 109 - 110.

⁹⁹ Ibidem, k. 111.

¹⁰⁰ Ibidem, k. 112.

¹⁰¹ Czart. fasc. 812, k. 112 - 118. Pozwanymi byli w kolejno rozpatrywanych sprawach: 1) Bieliński, starosta czerski, o *cło wodne i lądowe do starostwa czerskiego należące*, a przyznając odpowiednią kwotę wypłacaną corocznie ze skarbu — sąd zastrzegł aby była ona zużywana na utrzymanie zamku czerskiego; 2) Krasieński, oboźny koronny o *cło wodne w dobrach dziedzicznych wsi Zegry*; 3) małoletni Wincenty Potocki wojewódzic poznański i jego opiekun starosta leżajski, Potocki, o *cło w dobrach dziedzicznych Tarnowie czyli Tarnowku*; 4) wojewoda sandomierski, Wielopolski, o *cło do krzesła województwa sandomierskiego*. O cłach przyznanych na rzecz wojewody sandomierskiego por. S. Waschko, *Celnictwo w Polsce przedrozbiorowej*, s. 72.

¹⁰² Czart. fasc. 812, k. 119.

Na dalszym posiedzeniu sądu komisji 20 XI 1764 r. przedmiotem rozpoznania były 3 sprawy z rejestru *ex Delatione Thesaurii* o pobieranie cła. W pierwszej z kolejno rozpatrywanych spraw stroną pozwaną było miasto Warszawa¹⁰³, w dwóch dalszych pozwanymi były osoby prywatne¹⁰⁴. Podobnie jak w poprzednio rozpatrywanych sprawach, sąd zbadał podstawy, w oparciu o które pobierano cła. Uznając, że miasto Warszawa pobiera cła i opłaty w oparciu o odpowiednie przywileje, sąd — znosząc dalsze pobieranie cła — określił wysokość kwot i termin ich płatności ze skarbu państwa z tytułu odszkodowania za zniesione cła. W dwóch pozostałych sprawach — gdy pozwani odpowiednich dokumentów zezwalających na pobór cła nie przedstawili — sąd zabronił dalszego pobierania cła nie przyznając odszkodowań¹⁰⁵.

Kolejne posiedzenie sądu komisji 21 XI 1764 r. poświęcone było rozpoznaniu dwóch spraw z rejestru *ex Delatione Thesaurii*. Powodami w obu sprawach byli spadkobiercy Czapskiego, podskarbiego Wielkiego Koronnego, dochodzący kwot pieniężnych od spadkobierców tych osób, które pobrały ze skarbu, podczas zarządzania nim przez podskarbiego Czapskiego, nie należne im kwoty. Pozwanym spadkobiercom Podoskiego, wojewody płockiego, sąd nakazał zwrócić do rąk powodów określoną sumę w dniu 18 XII 1764 r. pod karą banicji¹⁰⁶. W sprawie drugiej przeciwko pozwanym — wdowie i spadkobiercom wojewody malborskiego, Działyńskiego¹⁰⁷ — sąd nakazał, aby wojewodzina malborska w 1765 r. zwróciła spadkobiercom Czapskiego określoną kwotę, pod groźbą kary banicji¹⁰⁸.

Na posiedzeniu sądu w dniu 27 listopada rozpatrzono 4 sprawy z rejestru *ex Delatione Thesaurii*. W trzech z nich powództwo wnosili instygator koronny, a pozwanymi byli pobierający cła wodne i lądowe¹⁰⁹. W czwartej z rozstrzyganych spraw z tego rejestru — która była sprawą z powództwa wzajemnego Czapskich, spadkobierców podskarbiego koron-

¹⁰³ Ibidem, k. 119 - 120.

¹⁰⁴ Ibidem, k. 120 - 121 - 122.

¹⁰⁵ Pozwanymi byli: 1) pisarz ziemski i grodzki zakroczymski Wągorodzki o cło wodne pobierane pod Zakroczymiem; 2) wojewoda brzeski kujawski Dąbski o cło do starostwa Dybowskiego przywłaszczone.

¹⁰⁶ Czart. fasc. 812, k. 122 - 123.

¹⁰⁷ Przy obrachunku Skarbu okazało się, że Działyński *ex vi Functionis suae Superintendencji i Komisariatu Cła Rpltej prowincji wielkopolskiej* nie wpłacił określonej kwoty do skarbu.

¹⁰⁸ Sąd nakazał aby takową — — sumę wojewodzina malborska oczyszczając Prawo Dożywotnie na substancji swego męża miane, do rąk sukcesorów Czapskiego w r. 1765 pod karą banicji wypłaciła (Czart. fasc. 812, k. 124).

¹⁰⁹ Pozwanymi byli: 1) Moszczeński starosta brzeski kujawski, 2) Łuczycy proboszcz i infulat strzebiński oraz konwent Norbertanek Strzebińskich, 3) księża wikariusze kościoła wrocławskiego. W pierwszej z tych spraw sąd przyznał odpowiednią kwotę corocznie wypłacaną ze skarbu, w drugiej, stwierdzając, że nie zostały pozwane wszystkie osoby zainteresowane — pobierające cło sąd odroczył wydanie wyroku i polecił pozwać wszystkich na następną kadencję. W trzeciej ze spraw uchylając cło — sąd *pretensje księży Wikariuszów do Komisji Skarbowej Najjaśniejszego Króla Imci pro Resolutione odesłał* (Czart. fasc. 812, k. 124 - 126).

nego przeciwko Bielińskiemu, marszałkowi wielkiemu koronnemu — sąd stwierdziwszy, że kwota pieniężna pochodząca z dochodów podskarbstwa i należna skarbowi państwa została zdeponowana w ręku marszałka Bielińskiego, nakazał, aby została ona wpłacona do skarbu w dniu 5 XII jako część kwot należnych skarbowi od sukcesorów podskarbiego na podstawie dokonanych obrachunków. Zarazem sąd pozostawił marszałkowi Bielińskiemu możność dochodzenia od Czapskich kwot pieniężnych, jakie od niego pobrali na poczet zostawionej w depozycie sumy pieniężnej ¹¹⁰.

Po powyższym przedstawieniu spraw w kolejności ich rozpatrywania przez sąd komisji można stwierdzić, że na pierwszej sesji sądowej przedmiotem rozpoznania sądu były sprawy związane ze skarbem państwa, gdyż sesja głównie poświęcona była rozstrzygnięciom związanym ze znoszeniem ceł wewnętrznych ^{110a}. Natomiast sprawy osób prywatnych różnych stanów społecznych, spory cywilne, wynikłe z transakcji handlowych czy też z prowadzenia manufaktur, nie znalazły się jeszcze przed sądem komisji. W toku omawianej sesji, co prawda, sąd komisji rozstrzygnął kilka spraw wniesionych przez osoby prywatne (spadkobierców podskarbiego koronnego), które dochodziły roszczeń od osób prywatnych, ale sumy do jakich wyegzekwowania dążono, stanowiły własność skarbu państwa. Jedyną sprawą rozpatrywaną w trybie nadzwyczajnym była sprawa o znieważenie funkcjonariusza skarbowego wykonującego swoje czynności, a zatem związana ściśle z ochroną funkcjonariuszy skarbu, sąd komisji, rozpatrując sprawy, stosował ogólne zasady procesowe; dopuszczano zastępstwo strony przez pełnomocnika, w toku postępowania dowodowego bardzo dokładnie badano dokumenty ustalając podstawy prawne roszczeń. Sąd komisji posługiwał się systemem kar stosowanych przed innymi sądami (kary więzy, banicji itp.).

Na nasuwające się pytanie, jak sprawował swe czynności sąd komisji jako sąd w sprawach handlowych trzeba próbować odpowiedzieć śledząc dalsze kadencje sądowe Komisji Skarbu Koronnego.

Po zakończonej kadencji w listopadzie 1764 r. komisja nadal podejmowała swe czynności. W grudniu 1764 r. sejm zatwierdził (z niewielkimi zmianami) przygotowaną przez nią ordynację, a ustawa powołująca do życia komisję ustalała rozpoczęcie kolejnej sądowej kadencji na dzień 1 II 1765. Komisja odbyła w lutym 1765 r. swe posiedzenia sądowe, z których diariusza czy też sprawozdań dotąd nie udało się odnaleźć ¹¹¹.

¹¹⁰ Czart. fasc. 812, k. 126 - 127.

^{110a} Działalność komisji w tej dziedzinie odegrała dużą rolę, w szczególności ze względu na sposób znoszenia ceł w drodze postępowania sądowego, a nie administracyjnego. Sprawy te były trudne również i ze względu na stosunek do nich szlachty, która łatwiej jednak potrafiła — tradycyjnie — przyjąć orzeczenie sądowe niż nakaz administracyjny.

¹¹¹ Potwierdzeniem faktu, że kadencję sądową w lutym 1765 r. Komisja odbyła m. in. jest zamieszczony w diariuszu sesji ekonomicznych skarbu koronnego (Czart. fasc. 813, k. 651) następujący fragment: [13 IV 1765] *Na podany memoriał imci p. Brilla generała artylerii koronnej — względem Mobilliów przez pana Zimana*

2. Kolejne sesje sądowe odbyła komisja skarbowa w maju i sierpniu 1765 r. i na podstawie zachowanych diariuszy można stwierdzić, jakie sprawy były przedmiotem rozpoznania¹¹². Podczas sesji majowej komisja rozpatrzyła 60 spraw, w sierpniu — sąd rozstrzygnął 86 spraw. Rozpatrywała komisja sprawy — zgodnie z ordynacją — w określone dni tygodnia, tzn. poniedziałki, wtorki, środy i czwartki, przeznaczając pozostałe dni na obrady w sprawach ekonomicznych. Co prawda, w omawianych diariuszach nie zaznaczono, z jakiego rejestru są rozpatrywane sprawy, ale analizując strony procesowe i przedmiot sporu można stwierdzić, że sprawy wnoszone w imieniu skarbu państwa, w których dochodzą roszczeń skarbu, rozstrzygano w poniedziałki i wtorki, tj. dni, które ordynacja przewidywała dla spraw z rejestru *ex delatione thesauri*; w środy, czwartki — przeznaczone przez ordynację dla spraw z rejestru *Injuriatorium* rozpatrywano sprawy z powództwa osób prywatnych — szlachty, mieszczan, kupców, w których dochodzono pretensji związanych z handlem, podatkami, długami za towary, weksłami, — zgodnie z rejestrem *Injuriatorium*.

Sesję sądową w maju 1765 r. rozpoczęła komisja 2 V rozpoznając tego dnia 4 sprawy. Dalsze posiedzenia (ogółem 10) odbyły się w dniach 2 V (7 spraw), 7 V (2 sprawy), 9 V (1 sprawa), 13 V (4 sprawy), 14 V (2 sprawy), 15 V (5 spraw), 20 V (9 spraw), 21 V (14 spraw), 23 V (12 spraw).

W sierpniu 1764 r. posiedzenia sądowe rozpoczęły się 5 VIII (6 spraw), a dalsze (ogółem 14) odbyły się w dniach 6 VIII (1 sprawa), 7 VIII (7 spraw), 8 VIII (2 sprawy), 12 VIII (3 sprawy), 13 VIII (8 spraw), 14 VIII (3 sprawy), 19 VIII (3 sprawy), 20 VIII (9 spraw), 21 VIII (6 spraw), 22 VIII (3 sprawy), 26 VIII (14 spraw), 27 VIII (7 spraw), 28 VIII (14 spraw).

Podczas pierwszej kadencji sądowej w listopadzie 1764 r. sprawy związane ze znoszeniem ceł wewnętrznych znajdowały się w centrum uwagi i stanowiły większość rozstrzygniętych spraw, natomiast w ciągu dalszych kadencji w maju, sierpniu przed sądem znalazło się ich znacznie mniej — gdyż w maju było ich osiem, w sierpniu — czternaście. Znosząc podczas sesji majowej cła w starostwach przededkim, kowalskim, stężyckim, różańskim, sąd komisji swymi dekretemi przyznał starostom odpowiednie odszkodowania ze skarbu¹¹³. Przed sądem komisji podczas tej sesji nie stanęli reprezentanci pozwanego o pobieranie

sprzedanych dała swoją rezolucję. Iż ponieważ już w tym interesie na jurydycznej kadencji de Die 8 va Februarij komisji wypadła Dęczyzja. Więc ad mentem tej Dyspozycji finalnie nie może być zakończona aż na kadencji sądowej majowej. W tymże diariuszu pod datą 1 V: Ufundowanie kadencji Jurydycznej Prawem opisaney in prasentia wielu osób zgromadzonych (Czart. fasc. 813, k. 75).

¹¹² Diariusz spraw i dekrétów w sądzie Komisji Rzeczypospolitej Skarbu Koronnego na kadencji miesiąca maja roku 1765 wypadłych spisany (Czart. fasc. 812, k. 133 i n.) oraz Diariusz spraw i dekrétów w sądzie Komisji Rzeczypospolitej Skarbu Koronnego na kadencji miesiąca sierpnia roku 1765 wypadłych spisany (Czart. fasc. 812, k. 161 i n.).

¹¹³ Czart., fasc. 812, k. 135, 138, 145 - 146, 147.

cia miasta królewskiego Lublina i sąd komisji — jak podaje diariusz — *konde mnatę na nich otrzymać dopuścił* ¹¹⁴. Natomiast w sprawie podkomorzego koronnego ks. Poniatowskiego — starosty sokalskiego i miasta Sokala, pozwanych o pobieranie ceł, sąd swym dekretem odroczył merytoryczne rozpoznanie sprawy do kadencji sierpniowej ¹¹⁵, podczas której sprawę tę rozpoznano i znosząc cło przyznano staroście odpowiednie odszkodowanie ¹¹⁶. Z dawnymi zapisami sum pieniężnych na rzecz zakonów obciążającymi cła pobierane w określonych miejscowościach łączyły się dwie spośród spraw rozstrzyganych podczas sesji majowej. W pierwszej z nich powodami byli księża misjonarze krakowscy, dochodzący określonej sumy wraz z procentami zapisanej na cle oświęcimskim ¹¹⁷ a sąd rozstrzygnięcie tego sporu odroczył do kadencji sierpniowej i nakazał także pozwanie oficjalistów skarbu królewskiego o *komportację ksiąg, rejestrow, kwitów i dokumentów do tegoż interesu ściągających się*. Gdy sprawa ta w sierpniu znalazła się przed sądem — ten swym dekretem — jak podaje diariusz — *dla pozwu niedostatecznie wydanego stronę zapozwaną wolną od wspomnianego terminu uczynił* ¹¹⁸. W drugiej — z omawianych spraw — po stronie powodowej stanął konwent świętokrzyski O. Benedyktynów, a pozwanymi byli wojewoda sandomierski, Wielopolski i oficjaliści komór sandomierskich — o zapłacenie czynszów wyderkafowych z komory sandomierskiej i sąd swym wyrokiem zaspokoił roszczenia powoda ¹¹⁹.

Podczas sesji sierpniowej sąd komisji rozstrzygał dalsze sprawy związane ze znoszeniem ceł. Oprócz zakończenia spraw odroczonych z poprzedniej kadencji, wyrokami sądu — z ustaleniem odpowiednich odszkodowań — zniesiono cło wodne w starostwie zawichojskim ¹²⁰, cło w starostwie piotrkowskim ¹²¹, w starostwie lubelskim w mieście Lublinie ¹²². Wobec niestawienia pozwanych o pobieranie ceł starosty wareckie-

¹¹⁴ Ibidem, k. 144. Nie stanął także przed sądem prezydent Lublina — Mikołaj Jedliński.

¹¹⁵ Zarazem (od daty tegoż wyroku) sąd zabronił dalszego pobierania ceł (ibidem, k. 148).

¹¹⁶ Sprawa ta znalazła się na wokandzie 12 VIII (ibidem, k. 168).

¹¹⁷ Pozwanymi byli oficjaliści skarbu koronnego oraz Adam Małachowski i jego syn Piotr — starosta oświęcimski (ibidem, k. 136).

¹¹⁸ Ibidem, k. 176.

¹¹⁹ Ustalając sumę wyderkafu polecono wojewodzie sandomierskiemu pobierającemu ze skarbu państwa corocznie „pensję” za to zniesione — a obciążone długiem — cło, aby corocznie wypłacać temu konwentowi 50 zł tegoż wyderkafu — Obciążenie to nałożono na wojewodę aż do jego śmierci lub rezygnacji z pełnienia tegoż urzędu; po jego śmierci czy też ustąpieniu skarb państwa będzie zobowiązany wypłacić konwentowi całą sumę wyderkafową — jednak za poprzedzającym to wystąpieniem do sądu (Czart. fasc. 812, k. 139).

¹²⁰ Pozwanym był starosta zawichostski Załuski i inni (Czart. fasc. 812, k. 169).

¹²¹ Starosta piotrkowski referendarz kor. Jacek Małachowski w zamian za prawo do pobierania cła otrzymał prawo do corocznego odszkodowania ze skarbu (Czart. fasc. 812, k. 176).

¹²² W sprawie przeciwko staroście lubelskiemu Zamojskiemu *tudzież miastu Lublinowi i innym* — sąd komisji znosząc cło przyznał miastu Lublinowi odpowiednie odszkodowanie (15 000 złotych polskich), zaś staroście *mostowe i grobelne ad mentem prawa ostrzegł* (Czart. fasc. 802, k. 174).

go¹²³, magistratu Poznania i konfraterni kupieckiej m. Poznania¹²⁴ — w sprawach tych sąd komisji orzekł kondemnaty. W kilku spośród spraw o zniesienie ceł, sąd komisji uznał za konieczne odroczenie sprawy do następnej kadencji, jak w przypadku sprawy ceł pobieranych w starostwie wiskim¹²⁵, mieście Radziejowie¹²⁶, mieście Łącznej¹²⁷, mieście Gnieźnie¹²⁸. Odraczając rozstrzygnięcie ostateczne tych spraw w większości z nich sąd zakazał pobierania cła. Znosząc cła pobierane przez duchownych — którzy mieli odpowiednie przywileje — sąd komisji podczas kadencji sierpniowej rozpatrzył sprawę przeciwko księdzu Cudnickiemu, dziekanowi gostyńskiemu i przyznał odszkodowanie, jakie corocznie miało być wypłacane ze skarbu państwa w zamian za zniesione uprawnienia do pobierania ceł¹²⁹.

Podczas sesji sądowych w maju i sierpniu sąd komisji nie tylko zajmował się problemem znoszenia ceł wewnętrznych, ale rozstrzygał sprawy, w których stroną był skarb państwa i sprawy w których prywatne strony dochodziły swych wzajemnych roszczeń z tytułu handlu czy też niezwróconych długów.

Najliczniejszą grupą spraw były sprawy wniesione w imieniu skarbu państwa, w których dochodzono roszczeń skarbu bądź to z tytułu dzierżenia i administrowania dobrami będącymi jego własnością, bądź też z tytułu popełnienia wykroczeń skarbowych.

Powództwo wnosili poszczególni urzędnicy skarbowi, których nazwiska i zajmowane stanowiska uwidoczniono w diariuszu lub też — jak podaje diariusz — występowali *oficjaliści skarbowi* i z tym określeniem najczęściej spotykamy się podczas sesji sierpniowej. Jako pozwani występowała szlachta, mieszczenie, duchowni, Żydzi. Na ogólną liczbę 60 spraw rozpoznanych podczas sesji majowej — do tej grupy spraw można zaliczyć ich około 24; podczas sesji sierpniowej z 86 spraw rozpoznanych do tej grupy można zaliczyć około 30 spraw. Wśród spraw wnoszonych w imieniu skarbu, liczna była grupa spraw, w których oficjaliści pozwali osoby, które nie wypełniły swych zobowiązań finansowych i nie wносиły opłat z tytułu administrowania dobrami, z których określone dochody

¹²³ Pozwani — o pokazanie prawa na cło w karczmie Swidnickiej wybierane — przez instygatora koronnego starosta warecki Józef Potocki i syn jego Antoni nie stanęli przed sądem, sąd *kondemnatę otrzymać dopuścił* (Czart. fasc. 812, k. 175).

¹²⁴ Konfraternia kupiecka królewskiego miasta Poznania i magistrat miasta Poznania nie stanęły przed sądem (Czart. fasc. 812, k. 184 - 185).

¹²⁵ W sprawie przeciwko *dygnitarzom i urzędnikom ziemi wiskiej o cło do starostwa wiskiego wybierane* pozwany sąd uznał za konieczne odroczenie sprawy i obu stronom polecił zapozwanie miasta Wizna dla *zupełniejszej informacji* (Czart. fasc. 812, k. 162).

¹²⁶ Czart. fasc. 812, k. 168 - 169. Pozwanym był Mikołaj Zalewski podsedek ziemski inowrocławski, posiadacz wójtostwa w mieście Radziejowie.

¹²⁷ Pozwanymi byli wojewoda krakowski Rzewuski „i inni” (Czart., fasc. 812, k. 174).

¹²⁸ Pozwanymi byli burmistrz i cała rada miasta Gniezna o *pokazanie prawa do cła lub myta w tymże mieście* wybieranego (Czart. fasc. 812, k. 181).

¹²⁹ Ibidem, k. 184 - 185.

miały wpływać do skarbu. Podczas sesji majowej z tej grupy rozpoznano sprawy przeciwko starostom, podkomorzym, podstolemu, podczaszycowi o należne sumy z administrowanych przez nich dóbr, należących do skarbu — ogółem takich spraw rozstrzygnięto siedem¹³⁰. Podczas sesji sierpniowej tego rodzaju spraw rozpoznano dziesięć¹³¹.

Obok spraw, w których pozywano osoby administrujące dobrami, sąd komisji rozstrzygnął z powództwa oficjalistów skarbowych szereg spraw o *krzywdy* poczynione skarbowi, jak niezapłacenie odpowiednich myt na rzecz skarbu, utrudnianie pobierania opłat skarbowych. Z tej grupy spraw podczas sesji majowej spotykamy sprawy, w których pozwani szlachta czy to starostowie, jak starosta smotrycki — Potocki¹³², czy też ekonomowie dóbr¹³³, stawali pod zarzutem *przemycania wołów i innych pretensji*. Podczas sesji sierpniowej z tymi zarzutami spotykamy się ponownie i wśród pozwanych znajdujemy te osoby, które pod podobnymi zarzutami stawały przed sądem w maju, jak Potocki¹³⁴, czy ekonom dóbr Wieliszewa¹³⁵. Obok tych — sąd rozstrzygnął w sierpniu kilka spraw, w których pozwani — szlachta stanęli pod zarzutami utrudniania poboru ceł¹³⁶ i w paru sprawach — pod zarzutem pobierania od kupców

¹³⁰ Pozwanymi byli: podczaszyc trembowelski — Rycharski, starosta Fryderyk Brühl, podstoli ostrzeszowski Ignacy Skórzewski, starosta wieluński Męciński, podkomorzyc nurski Brzeziński, starosta brański Starzyński, podkomorzyc krakowski Łętowski (Czart. fasc. 812, k. 140 - 148).

¹³¹ Pozwanymi byli: Adam Szaniawski cześnik łomżyński o *porachunek z administracji wsi Ostrzyki Górne*, Boski chorąży czerski i inni o *retenta z młyna Niedobyla*, podkomorzyc krakowski Franciszek Łętowski i Awedyk o *kalkulację z administracji wsi Wroczańki*, Tadeusz Grodzicki o *kalkulację z administracji wójtostwa Łonki*, Rzepecki o *kalkulację z administracji wójtostwa Poławskiego*, chorąży nadworny Mniszek o *kalkulację z administracji starostwa żydaczewskiego*, Michał Mniszek starosta starzawski o *kalkulację z administracji dóbr królewskich Borek*, Maciej Jurzyński stolnik inowrocławski o *zapłacenie należności do skarbu z administracji starostwa radomskiego*, Ignacy Skórzewski podstoli ostrzeszowski o *porachunek z administracji wsi Bieniec*. Kondescensje dla odebrania kalkulacji z dóbr królewskich Głuszka, Gruchala, Sowiej Woli, wójtostwa Bolimowskiego i Piaseczyńskiego *wyznaczył sąd komisji kasując kontrakt dzierżawy z krzywdą skarbu zawarty z Brühlem starostą warszawskim i Rycharskim*. (Czart. fasc. 812, k. 161 - 185).

¹³² W tym przypadku sąd wydał dekret, *którym kondescensje ad Fundum Bonorum Zduny, dla wyprowadzenia inkwizycji zupełnego rozsądzenia sąd naznaczył* (Czart. fasc. 812, k. 148 - 149).

¹³³ Osiecki — ekonom dóbr Wieliszewa i proboszcz tychże dóbr ks. Smoleński zostali pozwani o *danie pomocy żydowi Markowi do przejęcia z towarami nie odmyconymi* (Czart. fasc. 812, k. 135). Pod zarzutem dokonywania przemytu znalazł się przed sądem ekonom starostwa ostrołęckiego Peiko (Czart. fasc. 812, k. 135-136).

¹³⁴ 26 VIII przed sądem komisji znalazła się sprawa z powództwa oficjalistów skarbowych i pisarza komory Koziegłowy przeciwko Mikołajowi i Teodorowi (staroście smotryckiemu), Potockim „i innym” o *przemyto wołów* zakończona wyznaczeniem kondescensji na gruncie miasta Koziegłowy (Czart. fasc. 812, k. 184).

¹³⁵ Ks. Smoleński proboszcz Wieliszewa i ekonom tych dóbr Osiecki zostali pozwani podobnie jak podczas sesji majowej pod tymi samymi zarzutami. A ponieważ — podobnie jak podczas sesji majowej — pozwani nie stanęli, sąd orzekł kondemnatę (Czart. fasc. 812, k. 161).

¹³⁶ Sąd komisji w dniu 20 VIII rozpatrywał sprawę wniesioną przeciwko Rokickiemu o *zabranianie exakcji cła w mieście Drahyniu a przez to uczynienie krzywdy skarbowi koronnemu i o inne krzywdy* pozwanemu, a w związku z niestawieniem się pozwanego sąd orzekł kondemnatę (Czart. fasc. 812, k. 177).

orientalnych myt i *innych krzywd*¹³⁷. Używane w diariuszu pojęcie *innych krzywd* jest trudne do sprecyzowania, ale można przypuszczać, że chodzi tu i o *krzywdy* wyrządzane samym handlującym jak i *krzywdy* skarbowi. Pobieranie nadmiernych myt od kupców szczególnie zagranicznych odbijało się na warunkach dla rozwoju handlu, o którego podniesienie zaczęto się tak troszczyć w tym czasie i nad którego bezpieczeństwem miała czuwać komisja skarbową i jej sąd mający zapewniać handlującym — jak mówiła ustawa — *prędką sprawiedliwość*, ale zarazem i obniżało — zmniejszając liczbę przybywających kupców — dochody skarbu, o które troszczyć się miała komisja skarbową.

Oficjaliści skarbowi dochodząc roszczeń skarbu i przestępstw skarbowych, pozywając osoby należące do stanu szlacheckiego, niejednokrotnie zajmujące określone urzędy, nie zawsze występowali sami, obok nich jako powodowie występowali mieszczanie czy też kupcy¹³⁸.

W imieniu skarbu państwa pozywanymi przez urzędników skarbowych bywała nie tylko szlachta, ale także miasta i mieszczanie. Podczas sesji majowej sąd rozpatrzył sprawę przeciwko miastu Chełmno¹³⁹ i rozstrzygnięto także kilka spraw przeciw mieszczanom pozywanym o *przemyta i inne wioleńce*. Pod tym zarzutem zostali pozwani przed sąd obywatele miasta Ostrołęki¹⁴⁰ i obywatele miasta Augustowa¹⁴¹, a sprawy te ponownie rozstrzygał sąd podczas sesji sierpniowej¹⁴². O popełnienie tego

¹³⁷ Stanęli przed sądem podstolic litewski Borzecki, starosta Kalinowski, posesor dóbr kłucza Przyłuskiego — Zielonka i „inni” pod zarzutem *wybierania uciążliwego od kupców orientalnych mazowieckiej i o inne krzywdy* pozwani. W tym przypadku sąd zawieszając wydanie ostatecznego orzeczenia wyznaczył kondescensje dla *wysłuchania inkwizycji na gruncie wsi Wachowki*.

Podobnego rodzaju sprawę rozpoznawał sąd w dniu 21 VIII, gdy oficjaliści skarbowi pozwali wojewodzinę mazowiecką Rudzińską, Hipolita Ostaszewskiego „i innych” — o *wybieranie uciążliwe od kupców orientalnych myta w Owsiankach i inne krzywdy*. Podobnie jak w sprawie powyżej omawianej — i w tym przypadku sąd wyznaczył kondescensje na gruncie wsi Owsiany (Czart. fasc. 812, k. 177, 180).

¹³⁸ Z tego rodzaju sprawami spotykamy się podczas sesji sierpniowej. W dniu 19 VIII sąd komisji rozpoznawał sprawę z powództwa oficjalistów skarbu koronnego i mieszczanina z Puław — Iwana Sulima przeciwko staroście nowogrodzkiemu Czackiemu i jego komisarzowi Antoniemu Puławskiemu o *kary za poczynione przez ich ludzi wioleńce*. 5 VIII przed sądem komisji znalazła się sprawa z powództwa oficjalistów skarbu koronnego *tudzież urodzonego Krynickiego i kupców miasta Rożdża przeciwko podstolemu kołomyjskiemu Swirskiemu i dzierżawcy Łupuszewskiemu o wybieranie myta niesłusznego i inne wioleńce* (Czart. fasc. 812, k. 175, 161).

¹³⁹ W dniu 20 V 1765 sąd komisji rozpatrzył sprawę wniesioną przez pisarza komory krobkiej Juszyńskiego przeciwko miastu Chełmno o *kary za poczynione wioleńce*. Sąd swym dekretem wyznaczył kondescensję, która dla *wywieżenia inkwizycji z stron obydwóch i zupełnego rozsądzienia jest naznaczona* (Czart. fasc. 812, k. 143).

¹⁴⁰ Ibidem, k. 136.

¹⁴¹ Ibidem, k. 139.

¹⁴² 5 VIII na wokandzie sądowej znalazła się sprawa wniesiona przez pisarza komory ostrołęckiej przeciwko mieszczanom ostrołęckim o *pretensje z zabrania baranków wynikające a w związku z niestawieniem pozwanych zakończona wydaniem kondemnacji*. Jako następną w tym samym dniu sąd komisji rozstrzygał sprawę przeciwko mieszczanom Augustowa, w której na poprzedniej sesji sądu w maju wyznaczono kondescensje. I tym razem sąd wyznaczył ponownie

rodzaju przestępstw skarbowych, jak przemysł przed sąd komisji pozwano też mieszczan¹⁴³ i kupców, jak kupca warszawskiego Cymana¹⁴⁴ czy też jubilerów warszawskich¹⁴⁵. Przed sąd pozwano także cech rzeźnicki miasta Poznania o *nieexpediowanie wołów na cła*¹⁴⁶.

Dochodząc roszczeń skarbu państwa — przed sąd pozywano obok szlachty, mieszczan, miast, kupców, także i żydów, dochodząc od nich odpowiednich wpłat do skarbu z tytułu pogłównego żydowskiego¹⁴⁷ czy też z tytułu przestępstw skarbowych, jak np. *wyprowadzenie monety za granicę*¹⁴⁸.

O *nieznośne myta prawem zakazanego branie* oficjaliści skarbowi pozwali *wielebne panny zakonne reguły świętego Dominika konwentu lwowskiego*¹⁴⁹ — a więc jako strona pozwana przed sądem komisji znalazł się

kondescensje *uchyliwszy aktu kodescensji w mieście Augustowie z mocy Dekretu swego expediowanej*. (Czart. fasc. 812, k. 162). Mieszczanie ostrołęccy jako pozwani znaleźli się przed sądem ponownie 16 VIII, kiedy sąd rozstrzygnął sprawę z powództwa pisarza komory ostrołęckiej Antoniego Mossakowskiego i innych — o *oddanie baranków*. Na tym posiedzeniu po dokładnym zbadaniu sprawy, przesłuchaniu stron, odebraniu od nich przysięgi — sąd wydał wyrok, którym określił liczbę baranków jakie pisarz i mieszczanie mieli zwrócić kupcom żydowskim, a które wzięto przy ratowaniu wozu na załamującym się lodzie (Czart. fasc. 812, k. 183 - 184).

¹⁴³ 21 V sąd komisji rozpatrzył sprawę wniesioną przez oficjalistów skarbu koronnego przeciwko mieszczaninowi — Jakubowi Szyszkowskiemu pozwanemu o *przemycenie 305 wołów*. Dekretem sąd nazaczył na obszarze miasta Pragi *kondescensje pro expediendis inquisitionibus et Finali decisione* (Czart. fasc. 812, k. 149).

Jako następna na wokandzie w tym dniu znalazła się sprawa wniesiona przez tych samych powodów przeciwko Gizlandzonom, Brunelowi i Bonfantemu pozwanym — jak zarzut sformułowano w diariuszu o *przemycenie towarów niektórych ad Regnum, potajemnie wprowadzonych*. W sprawie tej dekretem sądu — stwierdzając, że powodowie i pozwani Bonfanty przedstawili *wyprowadzone inkwizycje*, zaś pozwani Gizlandzonowie i Brunel w czasie wyznaczonym dekretem inkwizycji nie przeprowadzili — nakazano powtórne przeprowadzenie inkwizycji Gizlandzonom i Brunelowi, zarazem skazując ich na kary *duplici vadio capitaneali*; z tych stwierdzeń Diariusza można wnioskować, że ta sprawa była już przedmiotem rozpoznania sądu komisji, który swym dekretem może podczas poprzedniej kadencji nakazał *wyprowadzenie inkwizycji*.

¹⁴⁴ 21 V sąd rozpatrywał sprawę kupca warszawskiego Cymana pozwanego o *niezapłacenie cła od różnych galanterii i rzeczy z Saksonii tu do Warszawy sprowadzanych i sprzedawanych*. Sąd dekretem odraczając rozpoznanie nakazał komportację regestrów sprzedaży na sesję sierpniową (Czart. fasc. 812, k. 149). Podczas sesji sierpniowej — gdy pozwany nie stawiał się — sąd orzekł *kondemnatę* (Czart. fasc. 812, k. 182).

¹⁴⁵ 21 V stanęli przed sądem jubilerzy warszawscy Jakubson, Ponset, Koch Starszy, Koch Młodszy i inni — pozwani o *niezapłacenie cła od sprowadzonych klejnotów* (Czart. fasc. 812, k. 152).

¹⁴⁶ 26 VIII sprawa ta znalazła się przed sądem, a skoro pozwani nie stanęli, sąd orzekł *kondemnatę* (Czart. fasc. 812, k. 181).

¹⁴⁷ 6 V sąd rozstrzygał sprawę przeciwko Peysakowi Chaymowiczowi pozwanemu o *niedokładne sporządzenie rejestru głów żydowskich w Warszawie* (Czart. fasc. 812, k. 137). 21 V na wokandzie umieszczono sprawę przeciwko żydom wsi Skiwi i Rożysk — *kahału Siemiatyckiego za niestawienie się do likwidacji głów*. Wobec niestawienia pozwanych sąd orzekł *kondemnatę* (Czart. fasc. 812, k. 147).

¹⁴⁸ Pozwani byli Jakub Szymonowicz i bracia Herzk. Sąd w dniu 19 VIII *zawiesił wydanie wyroku i wyznaczył kondescensje na obszarze Krakowa dla wywiedzenia inkwizycji* (Czart. fasc. 812, k. 173).

¹⁴⁹ Rozpatrując tę sprawę 13 VIII sąd odroczył wydanie wyroku i wyznaczył

zakon, który dopuścił się przekroczeń skarbowych. W paru sprawach oficjaliści skarbowi pozwali osoby, które utrudniały działalność urzędników skarbowych¹⁵⁰. Podczas obu sesji sąd komisji rozpatrzył także sprawy, w których szlachta występowała z roszczeniami do skarbu państwa¹⁵¹.

W świetle przepisów powołujących do życia sąd komisji — miał on być nie tylko najwyższym sądem skarbowym, ale również sądem rozstrzygającym sprawy związane z handlem i dochodzeniem zobowiązań pieniężnych, czyli sądem handlowym rozpatrującym sprawy między prywatnymi stronami. Podczas sesji w maju i sierpniu 1765 r. sąd komisji rozpatrzył szereg sporów między prywatnymi osobami. Jako powodowie podczas sesji majowej wystąpili szlachta (w 14 sprawach), mieszczenie (w tym i kupcy — w 6 sprawach), duchowni (w 2 sprawach), Żydzi (w 3 sprawach), kupcy — cudzoziemcy (w 2 sprawach). Podczas kadencji sierpniowej jako powodowie wystąpili przed sądem szlachta (w 18 sprawach), duchowni (w 1 sprawie), mieszczenie (w około 11 sprawach), Żydzi (w 12 sprawach), obcy kupcy (w 2 sprawach). W grupie omawianych spraw na czoło — ze względu na ilość — wysuwają się sprawy, w których powodami była szlachta. Nieliczne były spory, w których obie strony były szlachcicami, a które ze względu na przedmiot sporu znalazły się przed sądem¹⁵² lub też, gdy obie strony były funkcjonariuszami komisji¹⁵³.

kondescensje do wsi Grzybów dla zrewidowania mostów i grobel, na których opłaty są pobierane (Czart. fasc. 812, k. 171).

¹⁵⁰ 20 VIII pod zarzutem *niedopuszczenia pisarzowi w Józefgrodzie ulokowania komory* stanął przed sądem Mietelski komisarz dóbr ukraińskich wojewody Lubomirskiego. Pisarz komory podolskiej Łukasz Daszkiewicz pozwał przed sąd byłego starostę trembowelskiego — Potockiego o *zciągnięcie kar za nieprzydanie rewizorów do rejestrowania żydów*. Nie stanęli przed sądem pozwani pod zarzutem *zabrania czynienia należącej od kupców exakcji metropolita ruski Felicjan Wołodkiewicz i jego komisarz Kamiński* (Czart. fasc. 812, k. 175, 173, 175 - 176).

¹⁵¹ W dniu 14 V sąd komisji rozstrzygał sprawę z powództwa sukcesorów cześnika sochaczewskiego Franciszka Wysockiego o zapłatę określonej kwoty talarów za poselstwo tegoż cześnika do Turcji (Czart. fasc. 812, k. 140). 20 V na wakandzie znalazła się sprawa z powództwa pisarza JKM-ci Zapolskiego przeciwko oficjalistom skarbowym o zatrzymaną pensję (Czart. fasc. 812, k. 143). Podczas sesji sierpniowej wniosła szlachta powództwa przeciwko skarbowi występując przeciwko jego funkcjonariuszom. Szlachcic Michałowski pozwał przed sąd komisji substytutu komory Praga-Głuszkowskiego o *zapłacenie sumy należącej i zgwałcenie bezpieczeństwa handlu*, zaś skarbnik owrucki Wołoniecki i inni pozwani oficjalistów Skarbu Koronnego Ceł prowincji ukraińskiej o *depektacje od soli i innych towarów poczynione* (Czart. fasc. 812, k. 166, 182).

¹⁵² Podczas sesji majowej pozwany przez starostę augustowskiego Szaniawskiego cześnik podlaski Kramkowski o *rozzrzenie grobli na rzece Nexta i inne wolencje* nie stawił się (Czart. fasc. 812, k. 137). W dniu 21 VIII przed sądem był rozstrzygany spór między Dobrosławskim a Franciszkiem Romanem o zapłacenie określonej sumy za *drzewo skontraktowane*, a następnie spór między sekretarzem JKM-ci Ollierem i innymi a pułkownikiem Kosseckim i innymi o zapłatę sum, na które wystawione były skrypty dłużne. 26 VIII sąd rozstrzygał sprawę z powództwa trzech Zabłockich (ojca i 2 synów) i innych przeciwko Ignacemu Kuczkowskiemu i innym o *gwałty i krzywdy przy konwoju wołów kozackich poczynione*. W tym samym dniu przed sądem znalazła się sprawa z powództwa Jana Radwańskiego, Antoniego Witosławskiego i innych przeciwko Chmielewskiemu i kapitanowi Wojtenowi o *poczynione wolencje*. W dn. 27 VIII sąd komisji z powództwa wielmożnego Nieborskiego generała wojsk koronnych i Anny z Czapskich małżon-

Obok tych spraw przed sądem komisji znalazły się sprawy, w których obok powoda-szlachcica jako pozwani wystąpili szlachcic i żydzi¹⁵⁴ oraz szlachcic i kupiec¹⁵⁵. Z osobą kupca jako pozwanego spotykamy się w innej sprawie, gdy pozwanym został z *racji oszukania sprzedaży garnituru rycerskiego*¹⁵⁶. Szlachta występowała przed sąd komisji także ze swymi roszczeniami przeciwko miastom, a sąd podczas omawianych sesji rozpatrzył powództwa przeciwko miastu Nieszawie¹⁵⁷ i Toruniowi¹⁵⁸.

Kilka spraw zostało przed sąd wniesionych przez chorągiew wojskową dochodzącą roszczeń — zaległego żołdu — od osób zajmujących urzędy, w paru sprawach wystąpiła szlachta z roszczeniami przeciwko chorągwi¹⁵⁹. Podczas sesji sierpniowej przed sądem komisji znalazła się też sprawa wniesiona przez szlachcica przeciwko rabinowi o zapłacenie określonej sumy¹⁶⁰.

Obok spraw, w których z powództwami występowała szlachta, sąd komisji rozpatrzył szereg spraw, w których jako powodowie występowali mieszczanie. Podczas sesji majowej wystąpił winiarz — mieszczanin przeciwko *exaktorom miasta starej Warszawy o depaktację egzakcji*¹⁶¹, a mieszczanie-kupcy dochodzili od szlachty zapłaty za dostarczone towary¹⁶².

ków powodów na wielmożnych Tomaszu staroście Knyszyńskim i Marii z Czapskich małżonkach i innych o porachunek i zapłacenie sum pozwanych, a niestawiających kondemnację otrzymać dopuścił. W ostatnim dniu sesji przed sądem znalazła się sprawa wniesiona przez Wojciecha Szczytnickiego przeciwko Malczewskiemu i Maciejowi Kierzkowskiemu o kary za sprzeciwienie się dekretovi sądu komisji skarbowej i na zniesienie kondemnacji pozwanych (Czart. fasc. 812, k. 178, 182, 183, 185, 188).

¹⁵⁴ 23 V sąd rozpoznał sprawę wniesioną przez strażników przewozu wiślanego pod Warszawą Boguckiego i Bielickiego przeciwko pisarzowi exakcji tego przewozu — Sobolewskiemu o niesłuszne ich oskarżenie do komisji, które stało się powodem zwolnienia ich z pełnienia tej funkcji (Czart. fasc. 812, k. 155).

¹⁵⁵ Podczas sesji majowej wdowa i spadkobiercy gen. Joachima Potockiego pozwali podwojewodziego lwowskiego Orlewskiego, synagogę lwowską i kahały miasteczek woj. ruskiego o pewne należności, a starościna małogoska Szaniawska i inni wystąpili z takim roszczeniem przeciwko wojewodzie lubelskiemu ks. Lubomirskiemu i starszym Żydom m. Lublina (Czart. fasc. 812, k. 133, 155).

¹⁵⁶ Sekretarz JKM-ci Głównicy pozwał 2 V przed sąd komisji imię pana Rylskiego i kupca warszawskiego Leymana o niedośćuczynienie rewersowi danemu i różne pretensje z handlu pochodzące (Czart. fasc. 812, k. 134 - 135).

¹⁵⁷ Podkomorzyc brzeski kujawski Łęcki pod tym zarzutem pozwał kupca miasta Lwowa — Muradowicza (Czart. fasc. 812, k. 141).

¹⁵⁸ Podczas sesji majowej Józef Skwarczyński pozwał Nieszawę o *niebranie redukowanych pieniędzy* (Czart. fasc. 812, k. 145).

¹⁵⁹ Wojewoda brzeski Dębski pozwał magistrat i całe Pospólstwo Miasta — o *trzecią miarę z młyna Lubicza i inne okoliczności*.

Sąd komisji rozpoznał tę sprawę podczas obu sesji i zarówno w maju jak i sierpniu odrzucił wydanie wyroku (Czart. fasc. 812, k. 150 - 151, 165).

¹⁶⁰ Podczas sesji majowej wystąpiła w 6-ciu sprawach chorągiew (Czart. fasc. 812, k. 141 - 143, 153 - 154); przeciwko chorągwiom wojskowym wniesiono 2 sprawy (Czart. j. w. k. 137, 156). W sierpniu chorągiew wniosła 7 powództw (Czart., j. w. k. 163 - 164, 165, 172, 185 - 186, 188); jako powodowie wystąpiły chorągwie w 3 sprawach (Czart. jw. k. 167, 187, 190).

¹⁶¹ Koniuszy Koronny Wielopolski pozwał rabina olkuskiego Hauzyka; sąd komisji tę sprawę pro finali *Decisione do Grodu Nowogrodzkiego odesłał* (Czart. fasc. 812, k. 177).

¹⁶² Z powództwem wystąpił Rogalski (Czart. fasc. 812, k. 133).

¹⁶³ Należność dochodził mieszczanin lwowski Kazimierz Moradowicz od podkomorzego brzeskiego Łąckiego, ławnik i kupiec warszawski Wojciech Lobert —

Podczas tej sesji znajdujemy tylko jedną sprawę wniesioną przez mieszczanina przeciwko mieszczaninowi o należność za dostarczone towary¹⁶³. W sierpniu 1765 r. sąd komisji rozpoznał kilka spraw, w których powodowie — mieszczenie dochodzili należności za dostarczone towary od szlachty¹⁶⁴ a w dwóch sprawach mieszczenie dochodzili swych należności od mieszczan¹⁶⁵. Należności wynikających z prowadzonego handlu dochodzili także ci, dla których był potrzebny osobny sąd handlowy — czyli kupcy — cudzoziemcy. Podczas sesji w maju i sierpniu przed sądem znalazły się 4 takie sprawy. Dwukrotnie przed sąd komisji w maju i sierpniu pozywał kupiec mołdawski, Sanduľlo Panajotty starostę krzepickiego, Adama Miączyńskiego, aby otrzymać zapłatę za dostarczone towary¹⁶⁶. W maju przed sądem komisji znalazła się sprawa wniesiona przez Greków — winiarzy warszawskich, którzy pozwali bractwo kupieckie starej Warszawy o *uczynienie porządku w handlu i wiołencje poczynione*¹⁶⁷. W sierpniu 1765 r. przed sądem komisji swych pretensji z tytułu prowadzenia handlu dochodził kupiec wrocławski, Jan Gieľcz¹⁶⁸. Osobną była grupa spraw, w których jako powodowie występowali Żydzi, wnosząc w maju — 3, w sierpniu — 4 powództwa. Pozywanymi byli urzędnicy, którzy przy układaniu taryf pogłównego żydowskiego popełnili nieściskości (czy może nadużycia¹⁶⁹), jak też pozywano Żydów, gdy grupy Żydów czy też kahaľ występowali przeciwko grupie, która wyłamywała się spod zwierzchnictwa danego kahaľu¹⁷⁰.

Na podstawie powyższych rozważań, badając jakie osoby występowały przed sądem komisji i zarazem jaki był przedmiot sporu — można stwier-

od ks. Franciszka Suľkowskiego i od Ignacego Koziobrodzkiego (Czart. fasc. 812, k. 154, 155 - 156, 156).

¹⁶³ Czart. fasc. 812, k. 155.

¹⁶⁴ 21 VIII przed sądem komisji znalazły się sprawy wniesione przez mieszczan. Mieszczanin Jakub Kiersztejn pozwał szlachcica Jozefa Korzenieckiego, mieszczanin i kupiec wrocławski Jan Gieľcz, kupiec warszawski Jakub Brokko i cała kompania pozwali generała Nieborskiego o *zapłacenie sumy*. 27 VIII przed sąd komisji mieszczanin i kupiec krakowski Jakub Bieling pozwał cześnika czerskiego Józefa Grzybowskiego. 28 VIII sąd rozpoznawał wśród innych i powództwo mieszczanina kupca lubowskiego Prokopowicza przeciwko stolnikowi gostyńskiemu Ciechomskiemu, Wojciecha Teppera przeciwko wdowie Mierzejewskiej i innym dziedzicom dóbr Osiecy, kupiec i mieszczanin warszawski Lobert dochodził swych należności od księcia Suľkowskiego (Czart. fasc. 812, k. 177 - 178, 185, 188, 189, 189 - 190).

¹⁶⁵ Mieszczanin Klaudiusz Antoni Sakry pozwał mieszczanina Hilckie i kupca Hamerlinga, Prokopowicz dochodził ponownie swych należności od Czempińskiego (Czart. fasc. 812, k. 183, 191).

¹⁶⁶ Czart. fasc. 812, k. 133 - 134 i k. 172.

¹⁶⁷ Sąd komisji odesłał tę sprawę dla uzyskania odpowiedniej rezolucji w sądach asesorskich (Czart. fasc. 812, k. 150).

¹⁶⁸ Por. wyżej przypis. 164.

¹⁶⁹ Czart. fasc. 812, k. 152 - 153, k. 163.

¹⁷⁰ 23 V przed sąd komisji synagoga miasta Działoszyna pozwała żydów wsi Kuźnickiej o karę za odłączenie się od kahaľu miasta Działoszyna (ibidem, k. 153).

W sierpniu sąd rozpatrywał sprawę między Żydami Przedeckimi powodami a Żydami Kłodawskimi o *kary za oderwanie się od kahaľu przedeckiego pozwany*, rabin i kahaľ Makowski wystąpił przeciwko starszym Żydom i całemu przykahaľkowi Rozańskiemu, kahaľ Roziampolski przeciwko synagodze Horodelskiej. Kahaľ ordynacji Zamojskiej wystąpił o zapłacenie kwot pieniężnych przeciwko

dzić, że sprawy związane z handlem, „krzywdami” wyrządzanymi kupcom coraz liczniej pojawiały się przed sądem komisji. O ile w listopadzie 1764 r. sąd nie rozpatrzył żadnej tego rodzaju sprawy, to w maju 1765 r. było ich — 13, w sierpniu — 18. Z upływem czasu zatem coraz bardziej rozszerzał się zakres orzecznictwa sądu komisji, który oprócz spraw związanych ze znoszeniem ceł wewnętrznych, spraw związanych z zaspokojeniem roszczeń skarbu czy przestępstwami skarbowymi zaczął orzekać w sprawach związanych z handlem.

Jeśli spojrzymy na orzeczenia sądu komisji, to najliczniejszą była grupa spraw zakończonych — w związku z niestawiennictwem pozwanych — wydaniem kondemnaty. Na ogólną liczbę 60 spraw rozpoznanych podczas kadencji majowej pozwani nie stawili się w 20 przypadkach, w sierpniu na ogólną liczbę 86 spraw, sąd orzekł kondemnatę w 31 przypadkach. Zarówno w maju, jak w sierpniu kilka spraw odesłano dekretem do rozstrzygnięcia przez inny — właściwy w danej sprawie sąd (w maju — 6 spraw, w sierpniu — 7). W kilku sprawach rozstrzyganych w maju — sprawę odroczone do następnej sesji bądź to dla dostarczenia odpowiednich dokumentów, bądź dla przypozwania osób zainteresowanych w danym procesie (8 spraw). W sierpniu liczba odroczeń wzrosła, gdyż właściwych odroczeń ze względu na dostarczenie dokumentów czy przypozwanie osób było tylko trzy, ale w wielu przypadkach sąd dekretem odraczał wydanie merytorycznego orzeczenia i wyznaczał kondescensje — jak podaje diariusz — *dla wysłuchania* czy *dla wywiedzenia inkwizycji* czyli dla zebrania materiału dowodowego (w 12 sprawach). Obok tego spotykamy się z wyznaczeniem kondescensji *dla zupełnego rozsądzenia, pro finali decisione* (w 7 sprawach). Podczas sesji majowej sąd wyznaczył kondescensje w 11 sprawach, w tym w 4 sprawach były to kondescensje *dla zupełnego rozsądzenia* sprawy. Podczas sesji w maju i sierpniu zdarzyły się przypadki, gdy ze względu na wady pozwu sąd *stronę pozwaną wolną od tego terminu uczynił* — podczas sesji majowej, gdy powódka wносиła pozew *bez asystencji męża*¹⁷¹ i *gdy czas czteroniedzielnny od wydania pozwu do niniejszego wpisu nie wyszedł*¹⁷²; w sierpniu w jednym przypadku w podobnej sytuacji ze względu na wadliwie wydany pozew sąd umorzył postępowanie¹⁷³. Zgodnie z ustawą sąd komisji orzekł w najwyższej instancji i od jego orzeczeń nie było odwołania.

Analizując na podstawie zachowanych diariuszy sprawy, które w listopadzie 1764 r., maju i sierpniu 1765 r. rozpoznał sąd komisji, podając

generalności Żydów w Koronie, zwrotu wydanego podatku dochodził Icek Rabinowicz i Abram Jozwowicz pozywając starszych kahału i *całe pospólstwo miasta Modliborza*. Wydał sąd komisji kondemnatę w sporze rabina Leyby Abramowicza i synagogii Tyszwickiej z kahałem Komorowskim i innymi, którego przedmiot w Diariuszu nie jest określony (ibidem k. 187, 190 - 191, 189).

¹⁷¹ Ibidem, k. 155.

¹⁷² Ibidem, k. 156.

¹⁷³ Ibidem, k. 176.

jakie osoby stanęły przed sądem, niejednokrotnie wskazując przedmiot sporu trzeba było przytoczyć zamieszczone w diariuszach określenia, aby pokazać, jak określano te zarzuty w kształtującym się języku sądowym komisji, która miała — według przepisów ustawy — używać języka polskiego. Ale niejednokrotnie — jak widać z przytoczonych materiałów — trudno było jeszcze w języku polskim wyrazić różne decyzje, szczególnie w kwestiach procesowych i określenia łacińskie przewijają się w diariuszach.

Z biegiem czasu orzecznictwo sądu komisji zaczęło obejmować coraz szerszą liczbę osób z różnych stanów społecznych. Obok szlachty, która znajdowała się przed sądem podczas jego pierwszej sesji, coraz częściej odważały się występować osoby innych stanów społecznych, jak mieszczanie, Żydzi, obcy kupcy, których sprawy z racji przedmiotu sporu znajdowały swe forum w komisji. Sądzący według uproszczonej procedury, będący „novum” na tle stanowej organizacji sądownictwa, sąd komisji zapewniał szybką realizację roszczeń stron, gdyż jego wyroki podlegały egzekwowaniu. Jurysdykcja jego obejmowała jednak duże terytorium i aby sprawa mogła znaleźć się przed sądem komisji trzeba było przyjechać do Warszawy, uzyskać pozew sporządzony w określonej ustawą o komisji formie, następnie dokonać jego relacji i po upływie określonego czasu stawić się przed sądem w siedzibie komisji¹⁷⁴. Dlatego też nie dziwią liczne nieobecności pozwanych podczas analizowanych sesji sądowych, a i niewielka liczba spraw wnoszonych przez kupców, szczególnie obcych, którzy w praktyce kilkanaście tygodni musieliby czekać na rozpoznanie sprawy. A przecież prowadząc pracę w dziedzinie administracji skarbowej¹⁷⁵ komisja sesje sądowe odbywała tylko w określonych miesiącach i dniach tygodnia¹⁷⁶ i rozpatrywała sprawy według kolejności wpisów do poszczególnych rejestrów. Toteż gdy wzrastała liczba spraw wpływających do sądu — co jest widoczne w świetle analizowanych sesji — mo-

¹⁷⁴ Relacji pozwu dokonywano do odpowiednich akt grodzkich. W Archiwum Gł. Akt Dawnych w księgach grodzkich znaleźć można szereg pozwów. I tak np. tekst pozwu w sprawie wniesionej przez Taczanowskiego, komisarza komisji skarbowej przeciwko wdowie Dziembowskiej (która przed sądem komisji była rozpoznawana 14 VIII) został wpisany do ksiąg wieluńskich — Wieluńskie, grodzkie, oblaty nr 19, k. 800 (tekst mało czytelny, liczne skreślenia). W tej samej księdze znajduje się tekst wydanego 2 VI 1765 r. pozwu w sprawie z powództwa starszych synagogi i pospólstwa Żydów m. Działoszyna (Wieluńskie, gromadzkie, oblaty nr 19 — k. 655).

¹⁷⁵ W pierwszych miesiącach działalności zorganizowano niemal od podstaw administrację celną (R. Rybarski, o.c., s. 70 i n.3; Wydano instruktaż celny który podpisano i dano do druku 9 III 1765 r. (Czart. fasc. 813, k. 47). Komisja także odpowiada na wpływające w różnych sprawach pisma, memoriały. Niejednokrotnie udzielając wyjaśnień w odpowiedzi na memoriał wskazywała jako rozstrzygnięcie wniesienie danej sprawy przed swój sąd (Czart. fasc. 813, Zbiór diariuszów, k. 115).

¹⁷⁶ Nie wszyscy komisarze zawsze brali udział w posiedzeniach; za kadencję sierpniową wypłacając pensję policzono ilość dni przez jakie zasiadali komisarze. Obok podskarbiego (któremu wypłacano całą pensję) otrzymali wynagrodzenie Twardowski — za dni 15, Jabłonowski — 3, Rzewuski — 18, Dzieduszycki — 21, Taczanowski — 17, Czosnowski — 22; za tą kadencję wynagrodzenie też otrzy-

głaby występować z biegiem czasu konieczność coraz dłuższego oczekiwania na rozpoznanie sprawy.

Aby więc tej sytuacji zapobiec i zapewnić szczególnie kupcom zagranicznym szybkie rozpatrzenie ich spraw ustawą 1768 r. ograniczono zakres uprawnień sądu komisji, stanowiąc go instancją apelacyjną w sprawach związanych z handlem i manufakturami, a w pierwszej i jedynej instancji pozostawiono mu do rozstrzygania sprawy wekslowe i *kupcy jednak zagraniczni z szlachtą w sprawach kredytowych i handlowych prosto w komisji sędzić się mają*¹⁷⁷.

Grażyna Bałtrusajtys (Warszawa)

LA JURIDICTION DE LA COMMISSION DU TRÉSOR (1764 - 1765)

Résumé

La diète polonaise, réunie en 1764 à la veille de l'élection au trône du roi Stanisla Auguste Poniatowski a établi certaines réformes politiques, qui ont eu pour but d'introduire en Pologne plusieurs institutions nouvelles, répondant aux besoins d'un État moderne. On a ainsi mis sur pied — sous le nom de la Commission du Trésor — un organe central de l'administration financière qui ressemblait aux „ministères collégiaux” des finances, existant à cette époque dans certains pays européens. On a en Pologne aussi assuré à ce „ministère” une juridiction étendue, ce qui était aussi caractéristique pour l'administration contemporaine. Ainsi la nouvelle Commission formait, à côté de son activité administrative, une cour de justice compétente en matière financière et en même temps un tribunal de commerce.

L'article présent s'occupe uniquement de la juridiction de la Commission dans les premières années de son existence. Il soumet en premier lieu à l'analyse les actes législatifs, qui ont réglé le fonctionnement de cette cour, sa composition, ses attributions, la procédure etc. Ensuite, ce qui paraît plus important, l'auteur examine la pratique judiciaire de la Commission en étudiant minutieusement les registres de la cour, qui malheureusement, à cause des destructions de la dernière guerre ne se sont conservés qu'en bribes. La juridiction commerciale de la Commission mérite l'attention particulière. Devant cette cour comparaissaient les parties provenant des différents ordres sociaux, ce qui constituait une brèche profonde dans le système judiciaire polonais, qui ne connaissait jusqu'alors que des cours particuliers pour chaque ordre. Comme il n'y avait pas en Pologne auparavant des tribunaux de commerce particuliers, la Commission jugeait dans les premières années les affaires de commerce seulement en première instance et en même temps en dernier ressort. Cela eut pour conséquence une grosse affluence des affaires et le surchargement de la cour de la Commission. C'est aussi pour cette raison qu'une réforme de 1768 devait modifier les attributions judiciaires de la Commission en matière du commerce. Elle ne devait juger depuis qu'en cour d'appel et statuer, comme auparavant, en dernier ressort. Elle a gardé cependant sa compétence comme tribunal de première instance seulement pour les litiges entre la noblesse et les commerçants étrangers.

mali Krajewski — instygator koronny, Miskorski — pisarz, Mierzejewski — regent, Rudnicki — kasjer, Godlewski — regent pogłównego żydowskiego, Kozłowski — plenipotent skarbowy i 2 woźnych (Czart. fasc. 813, k. 193).

¹⁷⁷ VL, t. VII, s. 670.